

1998

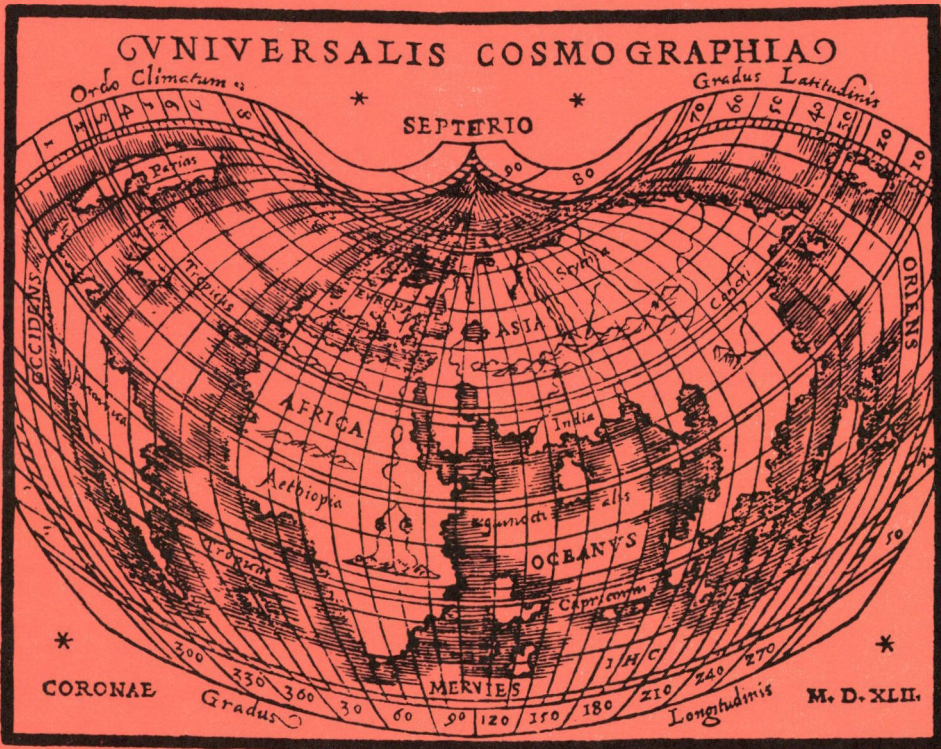
-11-

-4-

R

Q

VILÁGTÖRTÉNET

1998. őszi – tél

Egyetemes történeti folyóirat
Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia
Főszerkesztő: Incze Miklós
A szerkesztőség munkatársa: Bíró László

TARTALOM

Timár Attila: Kulturális asszimiláció és kettős identitás; a birminghami ipari elit dzsentrifikációja. II. rész	3
Szommer Gábor: John Saris utazása Japánba, 1611–1614	20
Rūstis Kamuntavičius: A litván kultúra a francia utazók szemében a 17. század második felében	36
Vadász Sándor: Az entellektüelek megjelenése a francia történelemben	49
Sokcsevits Dénes: A horvátok Kossuth-képe	56
Mayer János: A nyugatnémet állam és a menekültkérdés 1945 után	63

SZEMLE

19. századi egyetemes történet. Szerk.: Vadász Sándor (Ism.: Gunst Péter)	74
M. P. Murgulija–V. P. Susarin: Polovcū, Gruzija, Rusz' i Vengrija v XII–XIII vekah (Ism.: Niederhauser Emil)	77
Claude Schkolnyk: Victoire Tinayre 1831–1895 (Ism.: Kovács Zsuzsa)	78
K XXI veku. Alternativü (Ism.: Jemnitz János)	80

Terjeszti a Magyar Posta.
Előfizethető a Hírlap Előfizetési és Lapellátási Irodánál
(Budapest V., József nádor tér 1. 1900.) közvetlenül vagy postautalványon,
valamint átutalással a HELIR 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra.

Éves előfizetési díj: 250,— Ft, példányonkénti eladási ára: 125,— Ft.

Index-száma: 25886

ISSN 0083-6265

Főszerkesztő: Incze Miklós
Felelős kiadó: MTA Kutatásszervezési Intézet
Kiadásért felelős: Tolnai Márton

98.23431 AKAPRINT Nyomdaipari KFT. Budapest. F. v.: Freier László

KULTURÁLIS ASSZIMILÁCIÓ ÉS KETTŐS IDENTITÁS; A BIRMINGHAMI IPARI ELIT DZSENTRIFIKÁCIÓJA

II. rész

Bevezetőmben ismertettem Rubinstein és Berghoff azon kutatási eredményeit, amelyek elég erőteljesen megkérdőjelezték a „kulturális kritikának” a public schoolok dzsentrifikáló hatásáról szóló tézisét. Most az esettanulmányom alanyát alkotó gyárosok, illetve azok gyermekeinek, leszármazottainak iskoláztatását szeretném bemutatni, ezek révén ugyanis levonható néhány figyelemre méltó tanulság.

Iskoláztatás

A tíz, itt vizsgált birminghami gyáros közül mindössze egy (James Timmins Chance) járt (egy nem igazán hírneves) magániskolába (Totteridge School). A meglehetősen módos, anglikán Chance családban ez nem igazán volt szokatlan jelenség; annál kevésbé volt jellemző a többi itt vizsgált családra – legalábbis 1870 előtt egyáltalán nem volt elterjedt a birminghami ipari közösség körében a public schoolba járás. (Mivel valamennyi gyáros 1850 előtt született, mindnyájuk iskoláztatása még az 1870 előtti időszakra esett.) A három self-made man (Keen, Tangye és Mason) nem meglepő módon nagyon rövid és hiányos formális oktatásban részesült, Mason például csak vasárnapi iskolába járt. Chance-t leszámítva Alfred Frederick Bird részesült a legjobb iskoláztatásban, ő ugyanis a King Edward iskolába járt Birminghambe. Mivel a régióban nem voltak public schoolok, és a 19. század végéig a King Edward volt az egyetlen birminghami grammar school, ezért valószínűleg ez volt a környék legkiválóbb középiskolája. (Még a 16. században alapították, a 19. században az iskola igazgatói általában anglikánok voltak, mint pl. J. T. Chance, így a diákok körében is kisebbségben voltak a disszenterek. Az iskola tananyagában a klasszikus tanulmányok domináltak, így talán nem túlzás, ha azt mondjuk, hogy bizonyos szempontból a King Edward számított „Birmingham public schooljának”).

Az 1870 előtti időszakban a birminghami kvéker közösség legtöbb tagja saját, vallási iskolájába küldte fiát, ahová 16 éves korukig jártak a gyerekek; George Cadbury iskoláztatása is ilyen volt. Ám nemcsak a kvéker üzletemberekre volt jellemző az, hogy szerették volna minél hamarabb maguk mellett tudni az üzletben fiukat: R. H. Best is 15 évesen hagyta abba az iskolát, hogy elfoglalja a helyét a családi üzletben. Thomas Avery rövid magánoktatásban részesült. Azok a nonkonformista fiúk, akiknek megadatott a magasabb szinten tanulás lehetősége, választhattak disszenter egyetemet maguknak (mint például J. H. Nettlefold Londonban). Bármennyire is meglepő lehet, Joseph Chamberlain nem járt egyetemre; két évet töltött egy londoni, nem vallási alapon szerveződő iskolában. A fiatal Chamberlain jó volt matematikában, bár iskoláztatásában inkább a klasszikus tanulmányokra helyeződött a hangsúly.¹ Tizenhatodik születésnapja után azonban apja kivette az iskolából, és dolgoznia kellett a család

cipészüzletében. Előbb ott suszterkodott apja munkásai mellett a munkapadnál, majd második lépésként a könyvelés rejtelseivel kellett megismerkednie az irodában.

Összességében tehát megállapíthatjuk, hogy a vizsgált gyárosok, akiknek iskolázása 1870 előtt zajlott, általában viszonylag rövid, formális oktatásban részesültek. Azok, akik public schoolba vagy jó nevű grammar schoolba jártak, anglikánok voltak (Chance, Bird). A self-made maneknek persze eleve nem volt túl sok esélyük, hogy „tisztességes” iskoláztatásban részesüljenek, a nonkonformista gyároscsaládok esetében pedig jól észrevehető, milyen nagy hangsúlyt fektettek a gyakorlati tudásra, az üzlettel kapcsolatos gyakorlati tudnivalók kitapasztalására; ezzel magyarázhatók a disszenter üzletemberek nem túl hosszú iskolai tanulmányai, a családi üzletben fiatalon elkezdett „tanonckodás”.

Mint ahogyan azt Ballard kimutatta, az 1870 és 1914 közötti időszak jelentős változásokat hozott a birminghami felső középosztály iskoláztatási szokásaiba: egyre inkább hasonlónak váltak a nemesség iskoláztatásához. Szinte minden felső középosztálybeli fiú, függetlenül vallásától vagy a neki szánt karriertől, hasonló iskoláztatásban részesült: magániskolai oktatás, melyet egyetem követhet. Vizsgáljuk meg most a 10 gyáros gyermekeinek iskoláztatását:

Joseph Henry Nettlefoldnak nem volt gyermeke, egyik unokaöccséről, Edward Nettlefoldról (1856–1909) azonban lehet tudni, hogy a cambridge-i Caius College-ba járt, mielőtt a családi cég alelnöke lett volna.

Tipikus jellemzője volt ebben az időszakban (1870–1914) a kvékerek iskoláztatásának az, hogy más elitsoportokkal szemben, ők nagy hangsúlyt fektettek gyermekeik tudományos és technikai jellegű képzésére. Jó példa erre George Cadbury negyedik fia, Lawrence John Cadbury (1889–1982), aki egy readingi magániskolát (Leighton Park School) követően a cambridge-i Trinity College-ban tanult közgazdaságtant, majd az Egyesült Államokban folytatott üzleti tanulmányokat. Lawrence John Cadbury éppúgy a Cadbury-cég egyik vezetője lett, mint egyik unokatestvére, William Adlington Cadbury (1867–1957), aki ugyancsak kvéker középiskolába járt, de utána otthon és Németországban szerzett mérnöki tapasztalatokat, majd a cég ügyvezető igazgatója lett.²

Ez a pár eset is mutatja azt, hogy az előkelő iskoláztatás nem feltétlenül irányította más pályákra a gyárosok fiait; ami azt illeti, mind a tíz család esetében sikerült az utódoknak aktív irányításuk alatt tartani a vállalatot, nemcsak a két világháború közötti időszakban, de gyakran még utána is. Találunk persze ellenpéldákat is: Sir J. T. Chance legidősebb fia, az 1844-ben született William Chance, aki nemesi címet is szerzett később, londoni ügyvédként kereste a kenyerét. A korábban említett Edward Nettlefold két fia Etonba járt, és mindketten a hadseregben csináltak karriert.

Voltak olyan birminghami üzletemberek, akik tartottak attól, hogy a public school nem megfelelő hatással lenne fiaikra, R. H. Best azért volt megelégedve a fiainak választott bentlakásos iskolával, mert: „Tetszett neki a tanítás jellege, mely inkább a gyakorlati készségeket fejlesztette, mintsem arra koncentrált volna, amit a könyvekből lehet tanulni. A sznobság feltűnő hiánya is megnyerte tetszését... Elvégre egy olyan iskola, ahol maga az igazgató is segít a WC-k kitakarításában, biztos nem fogja fiait elcsábítani az ipartól!”³

A legérdekesebb az egész kérdésben talán az, ahogyan Joseph Chamberlain iskoláztatta fiait; különösen, ha megfigyeljük azt is, hogy végül is milyen karriert futottak be a fiúk. Az idősebb fiúból, Austenből (1863–1937) apja egyértelműen politikus akart ne-

velni. „Oktatása kezdetének percétől nyilvánvaló volt, hogy Austenre egy gondosan kitervelt, tündöklő politikai karrier várt.”⁴ Austen a rugbyi magániskolában kezdte tanulmányait. Joseph Chamberlain egyik levele, melyet Austen felügyelő tanárának írt, pontos képet ad arról, mit is tartott igazán fontosnak nagyobbik fia nevelését illetően: „Sosem ragaszkodtam ahhoz, hogy Austen kimagasló tanulmányi eredményt produkáljon, mivel mindig is az általános értelmi és jellembeli tulajdonságok fejlesztését tartottam lényegesnek.”⁵ Austen a cambridge-i Trinity College-ban tanult történelmet, majd előbb Párizsban, a híres École des Sciences Politiques-ben, később pedig Németországban tanult politikatudományt. Külföldi tanulmányútjai során nem kisebb államférfiakkal találkozott, mint Clemenceau és Bismarck. (A tanulmányutak tapasztalatai egyébként alapvető módon határozták meg Austen Chamberlain Franciaországgal és Németországgal kapcsolatos attitűdjét.) Amikor hazajött Németországból, apja rögtön berakta egy biztos választókerületbe, így 1892-ben parlamenti képviselő lett. Mi egyébre lehetne még az embernek szüksége ahhoz, hogy kiemelkedő politikus legyen? Austen mindent megkapott ehhez, amit megkaphatott.

Neville-re (1869–1940) ugyanakkor teljesen más sors, és ennek megfelelően más jellegű iskoláztatás várt. „Nem politikára nevelték, hanem helyi politikai ügyekben járatos üzletembernek.”⁶ Először ő is Rugby-ba járt (ezt egyébként az itt szokásos krikettel egyetemben utálta), majd a birminghami Mason College-ban gépészetet, kohásztant és természettudományokat tanult. (Mitagadás, „eléggé átlagos volt belőlük”).⁷ Az egyetemet követően egy könyvelői irodában tanonckodott, ahol olyan jól helytállt, hogy „hat hónap elteltével főnöke állást kínált neki, annak ellenére, hogy ekkor még tulajdonképpen be sem fejezte a gyakorlati képzést”.⁸ Az 1890-es években Neville felügyelte apja bahamai szizálkender ültetvényeit, bár ez a vállalkozás sikertelen lett (számszerűleg mintegy 50 000 font veszteséget jelentett Joseph Chamberlainnek), a kudarccal nem lehet vádolni egyik Chamberlaint sem, sokkal inkább a balszerencsén múlott a dolog. A „kaland” után Neville visszatért Birminghambe és a fémiparban kezdett karriert.

Még Rugby-ben, amikor egyszer arra próbálták rábeszélni, hogy szólaljon fel a vitakörben, ezt mondta: „Nem, nem érdekel a politika, és nem is fog soha.”⁹ Apjáról pedig a következőket árulta el: „El sem tudjátok képzelni, mi van nálunk otthon, amikor apám a beszédeire készül. Mindenkinek csendben kell maradnia, és még az étkezések alatt is csak suttogni szabad... Szegény ember, soha nem tudja, mit is fog majd mondani...”¹⁰ Bármennyire is a politika légkörében telt tehát Neville ifjúsága, őt magát sokáig nem érdekelte az országos politika. A helyi politikához a közegészség iránti érdeklődése révén került közel. 1915-ben Birmingham polgármesterének választották.

Végül azonban a sors furcsa fíntoraként a Chamberlain fiúk sorsa nem várt módon alakult: Austen azzal a „késes” hírnévvel dicsekedhet, hogy ő lett a Konzervatív Párt 20. századi vezetői közül az egyetlen, akinek sosem sikerült miniszterelnökké válnia, míg Neville, mint jól tudjuk, élete végén beköltözhetett a Downing Street 10-be. Ami sem apjának, sem bátyjának nem adatott meg, az sikerült a más pályára szánt kisebbik fiúnak.

Mint ahogyan arra már utaltam korábban, azt viszonylag könnyű megállapítani, hogy a magániskolai oktatásban részesült vállalkozógyerekek közül hányan váltak maguk is üzletemberekké; azt viszont már jóval nehezebb kideríteni, hogy az üzleti pályán maradt fiúk versenyképtelenné, „civilizálttá” váltak-e, vagy sikeres, rátermett vállalkozók lettek.

Találhatunk példákat mindkét esetre. Lawrence John Cadbury Readingbe és Cambridge-be járt, a Cadbury-cég átalakítása kis családi vállalatból multinacionális óriáscéggé mégis elsősorban az ő nevéhez fűződik. A public school oktatás és Cambridge az ő esetében biztos nem eredményezett kulturális dzsentifikációt, mivel üzlettemberi rátermettsége nem kérdőjelezhető meg. Ugyanez igaz legidősebb fiára, Sir (George) Adrian Cadbury-re (1929–), aki Etonba és a cambridge-i King's College-ba járt, 1977-ben pedig lovaggá ütötték. Van viszont valami, amiről nem szabad Lawrence-szel és Adrian Cadbury-vel kapcsolatban elfeledkeznünk: mindketten közgazdaságtant tanultak Cambridge-ben! Éppen ezért, *amennyiben magániskolai és cambridge-i iskoláztatással találkozunk, mindig meg kell vizsgálni az iskola profilját és a tanított tantárgyak jellegét.* Abban, hogy – a nyilvánvaló gazdasági és társadalmi dzsentifikáció ellenére – sem Lawrence, sem Adrian nem asszimilálódott kulturálisan, iskoláztatásuknak is nagy szerepe lehetett.

Ha kontrasztot keresünk, akkor ott van az a Sir Basil Tangye (Richard Tangye unokája), akit a Cornwall Works 1950-es évekbeli veszteségeiért hibáztattak. „Az ekkori elnök, Sir Basil Tangye, nagyon kevés időt szánt a gyárra, és úgy tűnt, inkább más jellegű dolgok érdeklik.”¹¹

Arthur Keen fiának, Arthur Thomas Keennek kudarca jóval tragikusabb. Ő jogásznak tanult; s bár barristerré avatták, sohasem dolgozott ügyvédként. Az első világháború végére a Guest, Keen and Nettlefold Co.-nak már ötmillió fontos alaptőkéje volt és mintegy 50 000 embernek adott munkát. A mamutvállalat vezetésével járó felelősség túl sok volt az elnökké kinevezett Arthur Thomas Keen számára. Egy idegösszeroppantást követően öngyilkosságot követett el. Bár az ő kudarcában több mint valószínű, hogy mentális tényezők is szerepet játszottak, azt azért megkockáztathatjuk, hogy egy más jellegű neveléssel és iskoláztatással a háta mögött talán sikeresebben birkózott volna meg az üzleti feladatok problémáival.

Láthatjuk tehát, hogy *az iskoláztatás (különösen 1870 után) fontos szerepet játszott az ipari vállalkozó karrierjének alakulásában. Bár nem zárhatjuk ki a magániskolai neveltetés esetleges dzsentifikáló szerepét, a jelentékeny számú, meggyőző erejű ellenpélda arra figyelmeztet, hogy fordítsunk alaposabb figyelmet az adott iskola profiljának, tantervének és a tanított tantárgyaknak, mivel ezek vizsgálata figyelemre méltó segítséget nyújthat az iskolából kikerülő „vállalkozócsemeték” karrierjének megértéséhez.*

Földvásárlás

Miután a bevezetőben áttekintettük a földvásárlásról szóló vita főbb tanulságait, vizsgáljuk meg esettanulmányunk alanyainak ilyen irányú szándékait.

Azt Phillada Ballardnak köszönhetően tudjuk, hogy 1780 és 1920 között mindössze 16 birminghami felső középosztálybeli család vásárolt tekintélyes nagyságú, legalább 1000 acre-nyi földet. Ezen birtokok közül tizenkettő 1000 és 3000 acre közötti volt, három 3000 és 11 000 acre közötti, míg egy birtok 25 000 acre-nyi volt. Azt is tudjuk, hogy a 16 birtokvásárlásból tizenkettő 1860 előtt történt, és csak kettő zajlott le 1860 után.¹²

A birminghami felső középosztálybeli családok ilyen – rendkívül szerény mértékű – földvásárlásait több tényező is magyarázhatja. Először is tekintetbe kell vennünk a föld

árát. Mint ahogyan azt F. M. L. Thompson kimutatta, a 19. század elejétől kezdve rohamosan emelkedett a föld ára: míg egy átlagos 1000 acre-s birtokot az 1820-as évek végén 30 000 fontért lehetett megvenni, addig az 1850-es években egy ugyanilyen birtok már több mint 40 000, az 1870-es években pedig legalább 55 000 fontba került.¹³ Ha hozzátesszük, hogy 1900-ban egy középosztálybeli család évi 500 font körüli összegből kényelmesen megélt, akkor láthatjuk, milyen erőforrásokat kívánt egy valamirevaló földbirtok megszerzése.

Másrészt arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy a század utolsó évtizedéig milyen kevés igazán vagyonos ember került ki Birmingham vállalkozói világából. Mindhárom gyáros, akinek sikerült milliommossá válnia (George Cadbury, Arthur Keen és a híres fémgyáros család fiatalabbik G. F. Muntza), a század legvégén vagy a 20. század elején halt meg, ami pedig a félmillió font körüli vagyont hátrahagyókat illeti: a tizenkettőből hárman haltak meg 1835 és 1864 között, ketten 1865 és 1894 között és heten 1895 és 1924 között. Hasonló tendencia jellemzi a kevésbé vagyonosokat is.¹⁴ Az 1880-as évekig a tőkehiány is fontos tényező lehetett a földvásárlások elmaradásában.

Az 1880-as évektől kezdve azonban jelentős változások figyelhetők meg. Az 1880-as évekbeli mezőgazdasági válság következtében éppúgy visszaesett a termőföld ára, mint a föld bérleti díja, és csökkent az abból származó haszon. Így a föld elvesztette korábbi, biztos jövedelmet nyújtó szerepét, a földbirtoklás kockázatosabb befektetéssé vált. Mindez a földbirtok „dzsentrifikáló erejét” is jelentősen csökkentette, a földbirtoklás egyre kevésbé volt előfeltétele a társadalmi előrejutásnak. Ezt jelzi Ballard kutatási eredménye is, mely szerint 1880 és 1919 között – noha anyagi helyzetük alapján most már megengedhették volna maguknak – a birminghami felső középosztály mindössze egyetlenegy 1000 és 2000 acre közötti földbirtokot vásárolt magának.

Saját kutatási eredményeim azt mutatják, hogy bár az ipari elit képviselői nem vásároltak 1000 acre-nél nagyobb földeket, mégsem tekinthetők föld nélkülieknek. Rendszerint minden gyárosnak megvolt a maga elővárosi vagy vidéki birtoka, mely ugyan nem igazán volt hatalmas, ám a kívánt szórakozási és sportcélokra általában tökéletesen megfelelt. Ezek a country-house-szal rendelkező birtokok elég közel voltak a városhoz ahhoz, hogy az itt lakó gyárosnak továbbra se jelentsen gondot az üzleti életben való aktív részvétel, ám ugyanakkor elég távol is feküdtek a terjeszkedő város kellemtelenségeitől.

Richard Tangye Gilbertstone nevezetű háza, melyet 1874-ben vásárolt, egy körülbelül 10 000 font értékű, 50 acre-nyi földterületen feküdt. Ez a birtok egy valódi vidéki lak volt, akárcsak Joseph Chamberlain 1878-ban vett, kb. 25 acre-nyi földje, melyen híres, Highbury nevezetű házát építtette. (A ház egyébként arról a londoni külvárosról kapta a nevét, ahol Chamberlain gyermekkorát töltötte.) Chamberlain később további földterületeket bérelt, így végül 104 acre-nyi földje volt.¹⁵

A The Four Oaks Estate nevezetű nemesi birtok, melyet Chance bérelt 1870 és 1879 között, is viszonylag kis területen, 203 acre-n terült el.

A northfieldi Woodbroke, George Cadbury 1880 és 1894 közötti háza 70 acre, míg a The Manor, Cadbury 1894 és 1922 közötti első számú lakóhelye 120 acre-nyi birtokkal járt. (George testvére, Richard egyébként 1891-ben 19 000 fontért vette meg Moseley Hallt és a hozzá tartozó 20 acre-s parkot; még ugyanebben az évben további 9 acre földet vett a szomszédban 4500 fontért, majd néhány évvel később 66 acre-t 33 000 fontért.)

Alfred Bird Tudor Grange nevezetű háza egy 27 acre-nyi birtokon feküdt.

Josiah Mason volt az egyetlen, aki igazán jelentős nagyságú földeket vett: az 1874-es évben több mint 2000 font profitot hoztak birtokai.¹⁶ A filantróp üzletember esetében azonban, aki vagyona több mint négyötödét jótékonyági célokra fordította, a földvásárlások is ezt a célt szolgálták.

Thomas Avery-ről a Dictionary of Business Biography azt írja, hogy vagyonának egy részét földvásárlásra fordította.¹⁷ Mivel azonban Ballard nem sorolja fel a 16 jelentős földvásárló között, ezért az általa vásárolt föld nem érthette el az 1000 acre-s határt.

Nagyiparosaink házai tehát viszonylag szerény nagyságú birtokokon feküdtek, a legnagyobb, amelyről tudunk, is csak 200 acre körüli volt.

Birmingham felső középosztályából sokan vettek vagy béreltek „nyaralóhelyként” szolgáló vidéki birtokokat, melyek ideálisak voltak vadászat és egyéb sporttevékenységek céljaira.¹⁸ Joseph Nettlefold, aki szenvedélyes vadász volt, a skót felföldön bérelt magának nyaranta birtokot. Chance a déli tengerparton, Hove-ban vett magának egy házat, míg Tangye Cornwallban vásárolt rezidenciát.

George Cadbury-nek is volt vidéki birtoka, melyet bátyjával együtt közösen birtokolt (1897-től). George 1906-tól Londonban is bérelt magának egy lakást, sőt olyasmivel is „eldicsekedhetett”, amivel egyetlen más birminghami üzletember sem: 1904-től Észak-Olaszországban is volt egy bérelt háza.

Mivel az 1880-as évektől kezdve a nagybirtok jelentősen veszített „dzsentifikáló erejéből”, a gyárosaink által vásárolt vagy bérelt birtokok esetében is joggal feltételezhetjük, hogy a pihenés iránti vágy, a visszavonulás igénye legalább olyan fontos lehetett, mint a velük járó esetleges társadalmi presztízis.

Éppen ezért nem gondolhatjuk azt, hogy a vidéki házak és birtokok megvétele automatikusan együtt járt a polgári identitás, az üzleti rátermettség elvesztésével. Ezt mutatja a Birminghammel összenövő Black Country gyárosainak komplex vizsgálata is; a régió ipari elitjét tanulmányozó Richard Trainor meggyőződése szerint a nagyiparosok földvásárlásai (gazdasági dzsentifikációja) nem voltak negatív hatással vállalkozó képességeikre. Trainor tagadja az ipari kapitalizmus alárendelődését, szerinte *az arisztokrácia nem dominálhatott a gyáripari elit fölött*, mivel az csak „részben dzsentifikálódott”.¹⁹ Ráadásul *a dzsentifikáció ezen részlegessége éppen a mentalitás szintjén jelentkezett*. Trainor nyomatékosan felhívja a figyelmet arra, hogy még a Black Country üzletembereinek (gazdaságilag) dzsentifikálódott része is megőrizte középosztálybeli kulturális identitásának legalább egy részét, így legalábbis 1914-ig a legtöbb Black Country-beli „dzsentifikálódott” család identitását éppoly jelentős mértékben határozta meg a város és az iroda (vagyis az üzleti világ), mint a vidék és a vadászirtok (vagyis a nemesi aura).²⁰

Trainor véleménye szerint a dzsentifikáció korlátolt jellege a földbirtokos osztály és a vállalkozó felső középosztály közötti együttműködésből (*interclass co-operation*) eredeztethető, mely végső soron *kétirányú kulturális hatást* is magában foglalt.

Ha elfogadjuk Trainor kutatási eredményeit és felelevenítjük az előző fejezetben említett Adrian és Lawrence Cadbury példáit, akik a tagadhatatlan gazdasági és kulturális dzsentifikáció ellenére is sikeres üzletemberek maradtak; vagyis kulturális aszsimilációjuk csak részlegesnek, nem igazán sikeresnek tekinthető, akkor kijelenthetjük, hogy a (gyakran csak részlegesen bekövetkező) dzsentifikációs folyamat sok esetben egyáltalán nem jelentette azt, hogy a vállalkozó teljes mértékben „elkábult az

arisztokrata kultúra vonzerejétől” és „a feudalizmus lábai elé vetette magát”. Ha viszont az értékrend terén nem ment végbe teljes asszimiláció, és a polgári attitűd jelentős elemei megmaradtak, akkor talán *indokolt a kérdés feltétele: nem egy sajátos, kettős gyökerű mentalitás kialakulásáról van szó?* A kérdés megválaszolásához folytassuk a dzsentrifikáció további aspektusainak vizsgálatát.

Politikai karrier

A politikai élet mindkét színtere sokat segíthetett egy esetleges dzsentrifikáció előrelépésében: a helyi politikai életben való részvétel révén hasznos kapcsolatokat és társadalmi elismertséget szerezhetett a vállalkozó, míg az országos politikai életben való részvétel, egy parlamenti mandátum megszerzése járható utat biztosíthatott a (nemesi) címmel rendelkezők irányába.²¹

Ami a helyi politika által kínált tisztségeket illeti, Gillette szerint a polgármesterség vagy a városi tanácstagság (Alderman) viszonylag alacsony presztízzsel járt. Viszont a Volunteer Officer (önkéntes tiszt) és a Deputy Lieutenant (kb. alispán) posztjának már jóval nagyobb volt a presztízskértéke, dzsentrifikáló ereje.²² Ha megnézzük gyárosainkat, láthatjuk, hogy még a legtekintélyesebb tisztségekből is alaposan kivették a részüket.

A tíz közül hárman különböző okok miatt gyakorlatilag semmilyen tisztséget sem viseltek: Cadbury a kvéker tradíciók miatt, Mason szektás szellemű unitárius hite miatt, míg Best azért, mert – társadalmilag valamelyest alacsonyabb szinten állva, mint a többiek – elkerülték őt az igazán tekintélyes és ezért számba vehető tisztségek.

A további hét üzletember közül:

- mind a heten betöltötték különböző megyei hivatalokat,
- négyen (Keen, Chance, Tangye és Bird) voltak Justice of the Peace-ek,
- legalább ketten közülük (Chance és Bird) Deputy Lieutenantok is voltak.

A parlamentbe kerülés persze már némileg nehezebb volt. A 19. század közepén még mindkét párt parlamenti képviselői között a földbirtokos osztály és a szövetséges professional réteg képviselői domináltak. Bár a kereskedők és a gyárosok száma – különösen 1867, a második választójogi törvényt követően – fokozatosan nőtt, csak a század utolsó évtizedeitől alkottak többséget a vállalkozói háttérrel rendelkező képviselők. Igaz, a gyárosokra rendszerint csak a nem túl sok befolyással bíró backbencher szerepe maradt.

Nos, alaposabb vizsgálat után kijelenthetjük, hogy a *tíz gyáros közül ketten bekerültek a parlamentbe*, míg nem kevesebbnek mint *négynek komoly lehetősége volt erre*, ám különböző okok miatt nem éltek a (majdnem biztos) lehetőséggel.

Joseph Chamberlain 1876-tól haláláig, 1914-ig, míg Bird 1910 és 1922 között volt képviselő. Mindketten tagjai voltak a kabinetnek is: Chamberlain gyarmatügyi miniszterként vonult be a történelembe, míg Bird a gyarmatügyi államtitkár parlamenti titkára volt az első világháború idején.

Ami pedig azokat illeti, akik lehettek volna képviselők, ám visszautasították a lehetőséget:

1. A liberális unionista Arthur Keent, Joseph Chamberlain és védővámreformjainak elszánt támogatóját többször is felkérték, hogy induljon, ám ő – üzleti kötelezettségeire hivatkozva – mindig elutasította az ajánlatokat.²³

2. A Gladstone-t támogató liberális George Cadbury-t is többször felkérték, vállalja el a jelöltséget, de Cadbury annak ellenére sem adta be a derekát, hogy volt, amikor maga Gladstone kérte meg erre levélben.²⁴

3. A mérsékelt konzervatív Chance-t „különösen érzékeny és visszahúzódo természetű” akadályozta meg a jelöltség elfogadásában.²⁵

4. Richard Tangye „elkötelezett Gladstone-párti volt, aki hűségesen és állhatatosan hitt a Home Rule-ban és igen aktívan részt vett a politikában”.²⁶ Hogy miért utasította vissza mégis a felkéréseket, nem sikerült kiderítenem.

Joseph Nettlefold „közéleti személyiségként kevésbé volt ismert”.²⁷ „Mindenekelőtt üzletember volt, akinek üzleti kötelezettségei kevés időt hagytak közéleti szereplésre.”²⁸ Ha ehhez hozzávesszük, hogy meglehetősen fiatalon (54 évesen) halt meg, akkor megérthetjük, miért nem találjuk nevét a még fontosabb tisztségek viselői között.

Összességében tehát elmondhatjuk, hogy heten a gyárosok közül komoly szerepet játszottak a helyi politikai életben; négyen közülük Justice of the Peace-ek is voltak, melyről Gillette azt állította, hogy a legjellegzetesebb gentry tisztség volt, melynek felkínálása egyértelműen az illető társadalmi elfogadottságát, társadalmi asszimilációjának sikerességét jelentette.²⁹ Ám a társadalmi asszimiláció nem feltétlenül jelentett kulturális dzsentrifikációt is: a képviselővé válás sem járt együtt az ipari szféra érdekeinek elárulásával; Joseph Chamberlain karrierje is ezt támasztja alá. „A brit parlament történetének talán legkiemelkedőbb választókerületi képviselője mindig arra használta politikai befolyását, hogy érvényesítse Birmingham legfontosabb üzleti érdekeit. Chamberlain évről évre részt vett a választókerületében nagy súlyt képviselő ékszerészek szokásos ünnepi vacsoráján... mindig igyekezett közvetlen kapcsolatban maradni választóival. Politikai karrierje során mindvégig Birmingham ipari társadalma határozta meg a Nagy-Britannia és a birodalom érdekeiről kialakult elképzeléseit.”³⁰ Nos, azt hiszem, erre az esetre még maga Wiener sem tudná „ráhúzni” a kulturális asszimiláció vádját.

Nemesi címek

A kérdés itt az: az esetlegesen szerzett nemesi címek milyen hatással voltak a vizsgált gyárosok mentalitására? Ennek érdekében először tekintsük át a nemesi cím szerzésének lehetséges módjait.

Az 1880-as évekig rendkívül szoros volt a földbirtok és a nemesség (peerage) kapcsolata. A kettő gyakorlatilag együtt járt: a jelentős földbirtokosok nagy része rendelkezett valamilyen címmel, földbirtok nélküli arisztokratát pedig elképzelni sem igen lehetett. Viktória királynő híresen vonakodó volt a peerage-ek odaítélésében, ha az illetőnél hiányzott a cím méltóságát alátámasztó földbirtok.³¹ Egy esetleges nonkonformista háttér is jelentős akadállyal számított, így 1880 előtt „csak egy maroknyi üzletember kapott peerage-et, és közülük csak egy gyáros volt: Edward Strutt pamutgyáros, aki 1856-ban Baron Belper lett”.³² Ennél meglepőbb az, hogy baroneti és lovagi címet is csak milyen kevesen kaptak 1880 előtt.

Mindennek háttérében számos tényező állt: a gyakran bizonytalan háttérrel rendelkező üzleti tevékenység már eleve igen kétes pedigrével bírt, a gyárosoknak pedig különösen alacsony volt a presztízszük (legalábbis, ha hiszünk azoknak, akik az ipari elit alárendelődését, különösen hátrányos helyzetét hirdetik). Az azonban tény, hogy Bir-

mingham – bármennyire is erős volt a városi patriotizmus – igen „karakteresen látszott megjeleníteni az ipar világának összes negatív jellemzőjét; a külső szemlélő szemében csak egy perifériális, jelentéktelen, unalmas, mocskos és teljességgel taszító város volt”. Márpedig Berghoffnak minden bizonnyal igaza van abban, hogy a társadalmi felemelkedés esélyeit – olyan tényezők mellett, mint a vagyon, a vallási háttér vagy az iskoláztatás mellett – a vállalat székhelye, az adott város image-e is meghatározta.

A földvásárlás kérdésében ugyan szinte lehetetlen igazságot szolgáltatni bárkinek is, azonban az mindenképpen sokat elárul, hogy 1780 és 1860 között mindössze 14 birminghami üzletember engedhette meg magának, hogy 1000 acre-nél nagyobb földet vásároljon. (Ld. az erről szóló részt.) Vagyis a birtokháttér is hiányzott – legalábbis 1880 előtt. További gátló tényező volt az is, hogy az 1860-as és 1870-es évekig igen kevés üzletember került be a parlamentbe: a parlamenti képviselőség ugyanis hatékony előfeltétele lehetett a nemesi címnek.

Az 1880-as évektől változás állt be a nemesi címek odaítélésében: ekkortól kezdve egyre több üzletember (és köztük egyre több gyáros) kapott peerage-et, míg a baroneti és lovagi címeket kapó vállalkozók száma még inkább megugrott. 1885-től a címek inflálódásáról is beszélhetünk.³³ Ekkortól kezdve nem számított elengedhetetlen feltételnek a földbirtokosság, az 1886 és 1914 között kinevezett peereknek már csak fele rendelkezett jelentős földbirtokkal.³⁴ A feltételek enyhébbé válása mögött valószínűleg az állt, hogy a pártoknak egyre nagyobb szükségük lett a bőkezű, vagyonos üzletemberek (pénzügyi) támogatására. (Ez különösen a liberálisok esetében volt igaz, akik egyébként sokkal több peerage-et adományoztak, mint a konzervatívok.)

Azért a *legbiztosabb út* a nemesi cím irányába továbbra is *az országos politikában való szerepvállalás, a parlamenti képviselőség* volt: Alfred Frederick Bird több mint egy évtizeden át volt West Wolverhampton képviselője, a világháború alatt a gyarmatügyi államtitkár parlamenti titkáráként szolgált. Szolgálatai elismeréseként 1920-ban lovaggá avatták, halála évében (1922) pedig baroneti címet kapott.³⁵

Egy másik hatékony út a *jótekonysági tevékenység* volt. Bird is, akárcsak az itt vizsgált szinte összes üzletember, bőkezű támogatója volt Birmingham filantróp intézményeinek, ám – talán George Cadbury-t leszámítva – egyik gyáros sem tudta felülmúlni e tekintetben Josiah Masont: élete folyamán több mint 400 000 fontot fordított jótekonysági célokra. Lovaggá ütése 1872-ben is ennek, egészen pontosan két erdingtoni árvaház megalapításának szolt.³⁶

James Chance baroneti címe (1900-ban) is minden bizonnyal jótekonysági tevékenységét „jutalmazta”. Chance jelentős összegekkel támogatta a birminghami egyetemet, általános iskolát alapított stb.

Richard Tangye, a Gladstone-párti liberális sosem próbált képviselő lenni, ám, mint ahogyan arra a rá emlékező egyik nekrológ utal: „más módon segítette a Liberális Pártot, és 1894-ben Lord Rosebery lovaggá ütötte”.³⁷ Vagyonát és pártelkötelezettségét ismerve ez a „mód” minden bizonnyal pénzügyi lehetett. Tangye tehát azt az üzletembert példázza, aki pártnak nyújtott pénzügyi támogatásával érdemelte ki címét.

A peeri, baroneti, sőt bizonyos mértékben még a lovagi cím is a társadalmi dzsentrifikáció fontos jelei voltak. Joseph Chamberlain egyedi példája azonban, aki soha nem fogadott el semmilyen címet, azt mutatja, a címszerzés nem mindig volt elengedhetetlen feltétele a társadalmi elismertségnek. Lányához írt, 1888-as leveléből világosan kiderül, mit gondolt a címekről Joseph Chamberlain: „Mit szeretnél jobban: ha a papa

egy nagykeresztet kapna, vagy ha egy peerage-et? Ha sikerrel járok jelenlegi küldetésemben [a kanadai–amerikai vízi határvita közvetítésének intézésében], akkor azt hiszem, megtehetném, hogy bármilyen címet kérjek; de talán mondanom sem kell, hogy semmit sem fogok elfogadni.”³⁸

Ami Tangye, Chance és Bird esetét illeti, életútjuk alakulását figyelve (mint ahogyan azt majd látni fogjuk, mindannyian délre, illetve Londonba költöztek) elmondhatjuk róluk, hogy nemcsak gazdaságilag, de társadalmilag is dzsentrifikálódtak. Kulturális dzsentrifikációjukat azonban – ezt bizonyító források hiányában – nem vehetjük bizonyosnak. Josiah Mason esetében azonban biztosak lehetünk abban, hogy lovagi címe semmilyen hatással nem volt életvitelére. Három évvel lovaggá ütése után ugyan visszavonult, de mivel ekkor már 80 éves volt, nem okolhatjuk a kulturális dzsentrifikációt üzleti szelleme hanyatlásáért. Mint ahogyan azt majd végkövetkeztetésem során bizonyítom, halála pillanatáig üzletemberként gondolkozott, olyan üzletemberként, aki mindent megtesz annak érdekében, hogy cége halála után is a család kezén maradjon.

Nem szabad arról megfeledkeznünk, hogy a négy gyárost – akárcsak általában mindenkit, aki címet kapott – meglehetősen idős korában érte a megtiszteltetés: Chance 86 éves, Tangye 61 éves, Mason 77 éves, míg Bird 71 éves volt lovaggá, illetve baronetté avatása idején. Éppen ezért, bár a kapott cím az esetek többségében lehetséges társadalmi dzsentrifikációt jelez, a címet szerző gyárosok üzleti teljesítményét már nemigen érinthette. Mason példája pedig arról árulkodik, hogy a nemesi vagy lovagi cím gyakran semmilyen negatívnak tekinthető hatással sem volt a vállalkozó mentalitására.

Lakóhelyi és életmódbeli sajátosságok

Phyllada Ballard a lehető legrészletesebben megvizsgálta a birminghami felső középosztály települési és lakóhelyi mintáit.³⁹ Kvantitatív jellegű kutatásai azt mutatják, hogy 1860 és 1880 között Birmingham felső középosztálya az esetek többségében a városközponttól 3-4 mérföldre fekvő, előkelő elővárosi negyedekben lakott. Ezek a „zöldövezeti” elővárosok kényelmes, nyugodt, tiszta levegőjű környezetet biztosítottak lakóik számára. Közülük mindenekelőtt *Edgbastont* kell megemlíteni, mely ebben az időszakban egyértelműen a legfontosabb és legelőkelőbb elővárosnak számított. A várostól nem túl messze fekvő, „falusi nyugalommal és természetközelséggel megáldott”⁴⁰ Edgbaston az 1880-as évekig a legnépszerűbb negyednek számított Birmingham leggazdagabb polgárai között: 1865 és 1894 között 44%-uk itt lakott.⁴¹ Az általunk vizsgált nagyiparosok közül is – legalábbis életük bizonyos szakaszában – lakott itt négy.⁴²

1. Amikor Joseph Chamberlain Birminghambe jött, az Augustus Roadon vett házat, mely 1878-ig szolgált lakhelyéül.

2. Arthur Keen a Beechfielden lakott egészen 1915-ös haláláig.

3. Thomas Avery élete végéig (1894-ig) a Beechlawn Church-on lakott.

4. George Cadbury 1880-ig a George Roadon lakott.

Itt említeném meg azt, hogy Mason, illetve Nettlefold, akik mindketten 1881-ben haltak meg, Erdington, illetve King’s Heath meglehetősen előkelő elővárosaiban laktak, habár a vadászatot kedvelő Nettlefold a skót felföldön is bérelt egy házat nyáron.

Az 1880-as évektől kezdve azonban csökkenni kezdett Edgbaston presztízse: 1895 és 1924 között a legvagyonosabbaknak már csupán 30%-a választotta Edgbastont lakóhelyének. 1900-ra már egészen egyértelműen elvesztette vonzerejét, ám a tendencia már valójában jóval 1900 előtt is látható volt: az elitcsaládok kezdtek inkább más lakóhelyet választani. Ebbe e trendbe sorolható a Chamberlainek 1878-as és a Cadbury család 1880-as elköltözése. Az iparosodás, az egyre nagyobb területeket kívánó gyárak, a belvárosi túlnépesedés mind-mind arra ösztönözte a tehetőseket, hogy a várostól távolabb költözzenek. A felső középosztály új lakónegyedeit ekkor már olyan területek alkották, amelyek legalább 6 mérföldnyire feküdtek a városközponttól: ilyen volt *Sutton Coldfield* városa (Birminghamtól északra; ma egyébként már Birmingham része), valamint a várostól délre fekvő *Northfield*, *Moor Green*, *Yardley* és *Solihull*.

Richard Tangye először a Yardley-beli Acocks Greenben lakott, majd 1874-ben egy yardleyi country house-t (Gilbertstone) vásárolt, mely 1894-es Londonba költözéséig szolgált lakóhelyeként. Joseph Chamberlain Moor Greenben fekvő, Highbury nevezetű háza 1878-tól haláláig első számú rezidenciájának számított. George Cadbury két utolsó állandó rezidenciája (Woodbroke 1880 és 1894 között és The Manor 1894-től 1922-ig) Northfield elővárosában feküdt. James T. Chance korábban a városközponttól mintegy három mérföldre fekvő, viszonylag szerény presztízssű Handsworth-ben lakott (vagyis ott, ahol R. H. Best is leélte életét), 1870-ben azonban Sutton Coldfieldbe költözött, ahol ez idő tájt jó néhány kisebb méretű gentry birtokot dobtak piacra, illetve adtak ki bérbe birminghami üzletemberek számára. 1870 és 1879 között Chance a The Four Oaks Estate-et, egy 203 acre-nyi földdel rendelkező gentry birtokot bérelte. Alfred Bird 1900-ban Solihullban vásárolt egy Tudor Grange nevezetű vidéki házat.

Ezek a házak rendelkeztek mindazon helyiségekkel, melyek szükségesek voltak tulajdonosaik életmódjához: biliárdszoba, üvegház, hatalmas hall, mely alkalmas helyszínként szolgált a társas összejövetelek népes vendégseregének.

A költözési folyamatok azonban nem értek véget ennyivel. Azon nemigen lehet meglepődni, hogy Joseph Chamberlain Londonban is vásárolt magának egy ingatlant (a Prince's gate-en). Alfred Bird, aki szintén az országos politika színterére lépett, is bizonyára vett magának Londonban egy lakást, de ugyanakkor haláláig a Tudor Grange maradt az első számú lakóhelye.

Ám nem is az ő példájuk az igazán izgalmas, hanem Chance-é és Tangye-é. Sir James Timmins Chance 1879-ig Sutton Coldfieldben lakott; ekkor lemondott cége vezetéséről és Londonba költözött, ahol a Prince's gate-en szinte Joseph Chamberlain szomszédja volt. Ugyanakkor egy tengerparti házat is vett magának Hove-ban, Brighton mellett. Sir Richard Tangye 1894-ig lakott Birminghamben. Már ez idő alatt vett magának egy cornwalli birtokot (Glenorgalt), ahol az év bizonyos részét töltötte. 1894-ben feladta birminghami lakóhelyét és délre költözött, a surreyi Guildfordba, ahol a téli hónapokat töltötte.

Chance és Tangye életmódja egyértelműen azt mutatja, hogy mindketten átvették az arisztokrácia társadalmi életének szezonjellegű lakóhely-változtatási szokásait; a gazdasági dzsentrifikáció ténye nem is lehet kérdés, ám a kulturális dzsentrifikáció bekövetkeztének megállapítása – ezt közvetlenül bizonyító források hiányában – kockázatos lépés lenne.

Visszatérve azon gyárosokra, akik Birminghamben maradtak: lakóhely-változtatási mintáik a dzsentrifikáció kérdésében abból a szempontból jelentősek, amennyiben új

lakóhelyeik megfelelő színteret tudtak biztosítani egy olyan életmódhoz, mely nagymértékben utánozta a nemesség szokásait. Néhányuk esetében azonban a megszerzett vagyon csak igen csekély hatással volt az üzletember életmódjára. Thomas Avery-nek például a lovak iránti rajongásán kívül egyáltalán nem voltak „nemesi passziói”. „Szokásai meglepően puritánok voltak, ritkán vett részt partikon. Az üzlet volt számára a munka és egyben a szórakozás is.”⁴³ Josiah Mason is teljes mértékben ragaszkodott egyszerű szokásaihoz, jótékonyági projectjeit leszámítva „zsugori volt, aki keveset áldozott személyes kedvteléseire”.⁴⁴ Ritkán szórakozott, keveset utazott, és nem érdekelte semmilyen sport.

Mindazonáltal nem az ilyen, meglehetősen igénytelen életforma volt az, amely a felső középosztály tagjainak, beleértve az itt vizsgált gyárosokat, körében egyre népszerűbbé vált. A 19. század végére a felső középosztály körében – növekvő vagyonának és egyre több szabadidejének következtében – egy arisztokratikus elemeket tartalmazó életmód vált egyre népszerűbbé. Mindez többek között a különböző arisztokrata sportok (vadászatok) elterjedését jelentette. (J. H. Nettlefold például szenvedélyes sportember volt).

Az Európában tett utazások – különösen a Svájcban üzött hegymászás és túrázás – is egyre népszerűbbé váltak. (J. Chamberlain például első házasságát megelőzően két hegymászó túrán is részt vett, második feleségének halála után pedig három hosszú körutat tett Európában. Richard Tangye olyan távoli helyekre utazgatott, mint Ausztrália, az Amerikai Egyesült Államok és Egyiptom.)

A társas összefügetések egyre nagyobb szabásúak lettek: Mary Chamberlain, J. Chamberlain harmadik felesége például gyakran adott olyan estélyeket a Highburyben, melyeken több mint 200 vendég vett részt.

A házi szolgák számának markáns emelkedése figyelhető meg. Számítások szerint 7 bentlakó és 4 bejáró szolga alkalmazása egy felső középosztálybeli család számára, csak a béreket számolva évi mintegy 550 fontot jelentett; a további költségekkel (szállás, ruha, élelem) együtt ez az összeg az évi 1000 font körüli tartományba is emelkedhetett. Ez pedig már bizony jóval meghaladta a középosztály jelentős rétegeinek egész évi bevételét! 5-8 cseléd tartása tehát már komoly státusszimbólumnak számított, mely képes volt állni a nemességgel való esetleges összehasonlításokat is.

Néhány gyáros esetében konkrét számokkal is szolgálhatunk: 1860-ben Joseph Chamberlainnek még csak egy szakácsa és egy szobalánya volt, 1871-ben már 5, 1881-ben pedig 9. James Chance-nek 1871-ben 18 (!) cseléde volt, mely 1881-ben, immár Londonban, átmenetileg 7 bentlakó cselédre esett vissza. Tangye-nek, Masonnek és Avery-nek egyaránt 4 (bentlakó) szolgája volt, míg Keennek 5.⁴⁵

A férfi szolgák (különösen egy komornyik) alkalmazása kivételesen nagy társadalmi presztízzsel járt. George Cadbury-nek a 20. század elején volt komornyikja; ebben az időben egyébként már több mint 20 cseléd tartozott háztartásához. Ez a szám éles ellentétben áll az 1880-es adattal, amikor még csak 2 szolgát tartott a házában, a változás valószínűleg Cadbury második feleségének nyitottabb, „nagyvilágiasabb” attitűdjével magyarázható.

A kvékerek (így a Cadbury-ek) társadalmi élete egyébként nagyban különbözött a többi vallási közösség képviselőinek életmódjától: önmegtartóztatás és egyfajta puritanizmus jellemezte őket. Legfőbb szórakozásuk az olvasás volt, emellett kertészkedtek, túráztak, korcsolyáztak és esetenként lovagoltak, ám a jellegzetes arisztokrata

sportokban (vadászat) nem vettek részt. George Cadbury hobbija például a golf volt, de a gyárba mindennap biciklivel járt. Bár kvéker volta megakadályozta abban, hogy részt vegyen a helyi vagy az országos politikai életben, Birmingham vezető filantrópjaként óhatatlanul kapcsolatba került a kor számos kiemelkedő személyiségével.⁴⁶ Bár maga Cadbury jóval szerényebben élt, mint ahogyan azt vagyona megengedte volna, gyermekei előtt már jóval szélesebb társadalmi és kulturális lehetőségek álltak nyitva, mint a család korábbi generációjának esetében. Mindez részben G. Cadbury második feleségének hozzáállásával magyarázható, részben pedig a kvéker közösség nyitottabb attitűdjét, változó szokásait tükrözte.

George Cadbury példája kellőképpen illusztrálja azt, hogy *a vagyon és a legmagasabb társadalmi körökbe való bejutás lehetősége nem feltétlenül változtatja meg radikálisan az illető gondolkodásmódját*. Bár milliomos volt, úgy bánt vagyonával, mintha annak egyszerűen csak kezelője lett volna. Cadbury-t Viktória királynő is nagyra becsülte, és személyesen Gladstone próbálta rávenni, hogy legyen parlamenti képviselő. Ő azonban sem ekkor, sem 1907-ben, amikor titkos tanácsosi címet ajánlottak fel neki, nem adta be a derekát.⁴⁷

Cadbury esetében magyarázhatjuk mindezt a kvéker tradíciók erejével, ám ha (az unitárius) Chamberlain esetét vesszük, akkor is azt láthatjuk, hogy ő is sikeresen ellenállt az arisztokrata kultúra vonzásának; ő aztán valóban teljes egészében belemerülhetett a londoni „high society” csillogó világába, részévé válhatott életének, ám ennek ellenére sosem hagyta magát elcsábítani általa. Jellemző, hogy az olyan eseményeket, mint például a Windsorban, a királynő társaságában eltöltött ebédet „a politikai élettel együttjáró kellemetlenségeknek” nevezte. Noha 1906-os visszavonulásáig élete számoltalan ilyen „kellemetlenséget” is magában foglalt, „egész életén át mellette álló, szűk baráti körét olyan férfiak alkották, akik vagyonukat (hozzá hasonlóan) Birmingham üzleti életében szerezték, sőt karrierjük sok esetben továbbra is oda kötötte őket.”⁴⁸

Következtetések

Meglátásom szerint a vizsgált példák mindegyike számos tanulsággal szolgál a dzsentrifikáció jellegét, lefolyását illetően. Mint bevezetőmben említettem, kutatásaim célja nem az volt, nem is lehetett az, hogy a dzsentrifikáció *gyakoriságának* kérdésében bármely irányba is letegyem a voksom. Az általam tanulmányozott esetek azonban arra figyelmeztetnek, hogy *nem ajánlatos sem a dzsentrifikáció nagyarányú bekövetkeztét hirdető maximalista, sem a folyamat jelentőségét gyakorlatilag teljesen elvető minimalista értelmezést feltétel nélkül magunkévá tennünk; a dzsentrifikáció ugyanis jóval komplexebb folyamat annál, mint ahogyan azt akár Wiener, akár Rubinstein elképzelte*.

A „hagyományos” dzsentrifikációs kritériumok, melyek főként az életmóddal és a társadalmi elfogadottsággal kapcsolatosak, önmagukban nem állják meg a helyüket. Ennek bizonyítására hadd részletezzek egy olyan példát, mely véleményem szerint meggyőzően képes ezt bizonyítani.

Sir Josiah Mason esetében a nem igazán alapos kutató könnyedén fel tud sorakoztatni olyan jellemzőket, melyek egyértelműen a dzsentrifikáció irányába látszanak mutatni: a derék gyáros ugyanis jelentékeny mennyiségű földet vásárolt, halálá-

nak évében 4 szolgát tartott házában, és még lovaggá is ütötték. Egy dzsentrifikáció-párti történésznek ezek alapján igazán nem kellene sokáig gyözködnie magát ahhoz, hogy dzsentrifikációt kiáltson. Ha viszont nem elégszünk meg ezekkel a tényekkel és mélyebbre ásunk, teljesen más képet kapunk. Josiah Masonnak esze ágában sem volt lovaggá ütése után otthagynia az üzletet; majd csak 80 éves korában vonult vissza. Kétségtelen, hogy ekkor eladta tollgyártó üzemét, de mindezt azért tette, hogy az így felszabadult pénzt második nagyszabású jótékonyági tervére fordítsa: főiskolát alapított, mely a későbbi University of Birmingham elődjeként szolgált. Az ily módon létrejött Mason College-nak alapítója szándéka szerint arra kellett törekednie, hogy „olyan alapos, szisztematikus képzést nyújtson, mely alkalmazkodik régióink, a Midlands szakmái és ipari érdekei által támasztott praktikus, műszaki követelményekhez, és kizárja a pusztá irodalmi jellegű oktatást”.⁴⁹ Földvásárlásai mögött sem a társadalmi presztízs iránti vágy állt, ezek is filantróp tevékenysége alapjaként szolgáltak.

Rendkívül sokatmondó a végrendelete, illetve az azon eszközölt változtatás, mely arról tanúskodik, mennyire fontos volt számára nikkelfinomító üzemének sorsa.⁵⁰ Mindezt megtett annak érdekében, hogy az üzem a család kezén maradjon, és mivel gyermeke nem volt, ezért unokaöccsére, Martyn Josiah Smith-re szerte volna hagyni. Az unokaöcs azonban, aki évekkal később a vidéki Worcestershire-ben bérelt magának egy country house-t, minden bizonnyal meg akart szabadulni a gyár nyűgétől; legalábbis erre utal Josiah Mason végrendeletének az a kitétele, amely miatt halála előtt néhány hónappal újrafogalmazta testamentumát: ebben ugyanis azzal „zsarolja” unokaöccsét, hogy ha nem vállalja a nikkelfinomító továbbvitelét, akkor nem fogja megkapni a korábban megígért 10 000 fontos örökséget.⁵¹

Mason életmódjára minimális hatással volt vagyona, életstílusa szerény maradt. Egy 86 éves, beteg embert, aki vagyona révén szinte bármilyen luxust megengedhetett volna magának, nem igazán kárhoztathatunk azért, hogy néhány szolgát tart a házában. És ki az, aki egy olyan (rendkívül sikeres) üzletembert az „English disease” áldozatának, a vállalkozói kudarc mintájának tekintene, akit alkalmazottai gyűlölteek állandó zsugorisága miatt, és akinek kedvenc mondása így szólt: „Nem tűnök tétlen heréket magam körül!”⁵²

Mason példája arra figyelmeztet, hogy az életút (és azon belül az üzleti karrier) vizsgálata, és különösen az értékrend tanulmányozása nélkül több mint kockázatos döntést hozni egy-egy személy dzsentrifikációjának teljes bekövetkeztéről. A jól ismert „dzsentrifikációs tesztek” felületes alkalmazása rendkívül könnyen rossz eredményhez vezethet, hiszen ha például valaki összeszámolja, hány üzletember részesült a nemességre jellemző oktatásban, akkor az így kapott szám (mely azokat takarja, akik public schoolba vagy utána esetleg Cambridge-be vagy Oxfordba jártak) semmilyen információt nem fog nyújtani ezen vállalkozók üzleti karrierjének sikerességéről, középosztálybeli mentalitásuk esetleges csorbulásáról. Előfordulhatott, hogy egy üzletember magániskolai iskoláztatásban részesült, majd Cambridge-be ment tanulni, később esetleg parlamenti képviselő lett, élete alkonyán pedig nemesi címet kapott, ám *mindezek ellenére sikeres üzleti karriert futott be!* Hadd utaljak itt ismételten Lawrence John Cadbury példájára, aki Readingben és Cambridge-ben tanult, hatalmas vagyont és a lehető legszélesebb körű társadalmi elismertséget szerzett magának, mégis ő formálta a Cadbury-céget a világ egyik legnagyobb édesipari vállalatává; nyugodtan tekinthetjük őt akár korának egyik legsikeresebb üzletemberének.

Mi volt az, ami Lawrence John Cadbury, illetve a vállalat vezetését alkotó testvérei és unokatestvérei, vagy akár Josiah Mason esetében lehetővé tette, hogy gazdasági dzsentrifikációjuk (illetve a Cadbury-k esetében társadalmi dzsentrifikáció) ellenére sikeres üzletemberek maradhattak? A kérdésre a mentalitásuk adja a választ, mely megőrizte a polgári értékrend legfontosabb elemeit. Meggyőződésem szerint a dzsentrifikáció sikere elsősorban nem a nemesi életmód jellemzőinek átvételétől (gazdasági dzsentrifikáció), még csak nem is a földbirtokos társadalom legfelsőbb köreibbe való bekerüléstől (társadalmi asszimiláció) függ, hanem attól, hogy az illető üzletembernek mennyire sikerült megőriznie polgári identitása alapvető vonásait. *A dzsentrifikáció végső soron szellemi, kulturális folyamat, melynek végső sarokköve az identitás megőrzése vagy esetleges feladása.*⁵³

Természetesen nem én voltam az egyetlen, aki kutatásai révén ilyen jellegű következtetések levonására kényszerült; Phillada Ballard, aki 1982-es Ph. D.-disszertációjában 1780 és 1914 között vizsgálta Birmingham kereskedő- és ipari elitjét, szintén hasonlóan fogalmazza meg a probléma lényegét. Ballard világosan látja, hogy a fő kérdés az, vajon a birminghami felső középosztály számos tagjának kijáró társadalmi elismertség (mely értelemszerűen feltételez egyfajta gazdasági dzsentrifikációt) együtt járt-e a polgári értékek megtagadásával, a polgári identitás elvesztésével. A lehető legszélesebb forrásanyagra támaszkodó kutatások alapján Ballard úgy látja, hogy csak igen kevesen hagyták ott az üzletet, azok a cégek pedig, amelyek a 20. század folyamán is a 19. századi eredetű nagy ipari családok kezén maradtak, számos esetben egyértelműen sikerrel állták meg a helyüket.⁵⁴

Berghoff is elismeri, hogy „a nemesi címek és rangok, a reprezentatív villák és az arisztokratikus életmód további attribútumainak jelenléte nem jelentette az azonoságtudat elvesztését... [A vállalkozók körében] nem egy zárt arisztokratikus értékrend átvétele történt meg, hanem sokkal inkább egyes átvett elemek szinkretikus adaptációja, mely a polgári értékkanon magjának, azaz a munkaethosznak és a profitorientáltságnak semmi esetre sem okozott helyrehozhatatlan károkat.”⁵⁵ Ballard egy „hibrid kultúra” kialakulásáról beszél,⁵⁶ amely összhangban áll a Black Country üzleti elitjének részleges dzsentrifikációját meggyőzően bizonyító Trainor felvetésével, aki egy *kettős eredetű mentalitás* létéről szól.⁵⁷

Trainornak a földbirtokosság és a vállalkozó felső középosztály közötti együttműködés fontosságát hangsúlyozó kutatásai is alátámasztják azt a nézetet, miszerint a kulturális asszimiláció nem egyirányú folyamat volt, sőt egyesek szerint még csak nem is az arisztokrácia mentalitása volt az, amelyik erősebb maradt. „1832 és 1867 között átalakult az értékrendszer, és ami ekkor létrejött, az sokkal közelebb állt az üzleti világ nézeteihez, mint az arisztokrácia hagyományos értékmérőiehez.”⁵⁸

Mint ahogyan azt korábban láthattuk, Gillette arisztokratává váló üzletemberei sem vesztették el teljesen polgári identitásukat, hiszen még a vizsgált családok „gentry-generációjára” is jellemzőek voltak olyan polgári sajátosságok, mint az oktatás szerepének nagyra értékelése, a családon belüli szoros összetartás fontossága, az ambíciókkal teli, sikerorientált gondolkodásmód.⁵⁹

Véleményem szerint a Cadbury-k által példázott életutak – melyet alátámasztani látszik a Ballard által emlegetett „hibrid kultúra”, a Berghoff és Trainor által egyaránt körülírt kettős eredetű mentalitás – azt bizonyítják, hogy *jogos egy új fogalom, a kettős identitás bevezetése, mely alkalmasnak tűnik a részlegesen dzsentrifikálódott, polgári*

identitásának jelentős elemeit megőrző társadalmi rétegek kulturális és identitásbeli meghatározására. Aligha találhatunk alkalmasabb példát a kettős identitás illusztrálására, mint Joseph Chamberlaint, aki ugyan sikeres üzletemberként pályát váltott, ám politikusként is mindig hűségesen képviselte Birmingham ipari társadalmának érdekeit és sohasem adta meg magát az arisztokrata társadalom vonzásának; az establishment kulcsszereplőjeként is képes volt kívülről, időnként iróniával fűszerezett tárgyilagos-sággal szemlélni a rendszert és annak uralkodó rétegét. Fiaival, azok iskoláztatásával és leendő karrierjükkal kapcsolatos tervei világosan mutatják, Joseph Chamberlain úgy látta, Anglia és a birodalom nem nélkülözheti sem az életét a nemzet politikai irányításának szentelő úriembert, sem a helyi politika ügyeiben járatos ipari vállalkozót.

Remélem, szándékaim szerint sikerült bebizonyítanom, hogy az egész dzsentifikáció legfontosabb fázisát alkotó kulturális asszimiláció kétirányú, rendkívül bonyolult folyamatának a felső középosztályra gyakorolt hatása csakis az üzletemberek attitűdjének, mentalitásának alapos tanulmányozása révén érthető meg.

Saját, ez irányba ösztökélő kutatási tapasztalataim összecsengenek H. L. Malchow megállapításával, aki munkájában a viktoriánus kor üzletemberének társadalmi és politikai világát elemezte: „egyetlen lehetséges módszer van arra, hogy sikeresen hatoljunk be a polgári kultúra belsejébe, a közös élmények és összekapcsolódó életutak szövedékébe, betekintést nyerjünk a középosztály mentalitásába... A statisztikák mátrixába beillesztett életrajzi jellemzők pusztá felsorakoztatása erre nem alkalmas, gyakran félrevezető is, sőt nemritkán arra szolgál csak, hogy megerősítse azokat a sztereotípiákat, melyek a történész gondolkodásmódját jellemezték kutatómunkája kezdetekor.”⁶⁰

A dzsentifikáció sajátos problémakörében tehát a legfontosabb „fogódzót” a családi iratokon, memoárokon, végrendeleteken, életutak hitelesen felelevenítő nekrológokon alapuló részletes életrajzi vizsgálatok jelenthetik; a dzsentifikáció végső kritériuma ugyanis kizárólag a mentalitás, az értékrend „tesztje” lehet.

Jegyzetek

- 1 Marsh, Peter T.: Joseph Chamberlain. Entrepreneur in Politics. Yale, Univ. Press, 1994. 18.
- 2 Jeremy, David J.–Geoffrey Tweedale: Dictionary of 20th Century British Business Leaders. Bowker-Saur, 1994. 29–31.
- 3 Ballard: i. m. 976.
- 4 Dutton, Austen Chamberlain: Gentleman in Politics. Ross Anderson, 1985. 3.
- 5 Idézi Ballard: i. m. 975.
- 6 Petrie, Sir Charles: The Chamberlain Tradition. 1938. 27.
- 7 Feiling, Keith: The Life of Neville Chamberlain. London, 1946. 12.
- 8 Petrie: i. m. 205.
- 9 Feiling: i. m. 90.
- 10 Uo.
- 11 MS 1687/5 Birmingham Városi Levéltár.
- 12 Ballard: i. m. 611.
- 13 Thompson: Business and Landed Society in the Nineteenth Century. 112.
- 14 Ballard: i. m. 106.
- 15 Uo. 546.
- 16 Uo. 627.
- 17 DBB, vol. 1. 85.
- 18 Ballard: i. m. 613.

- 19 *Trainor, Richard*: The Gentrification of Victorian and Edwardian Industrialists. In: Beier et al. (eds.): The First Modern Society. CUP, 1989. 196.
- 20 Uo. 190.
- 21 Stone a parlamenti képviselőseget tette meg egyik kritériumának a dzsentifikáció elbírálásában. Vö. *Stone*: i. m. 241.
- 22 *Gillette*: i. m. 323.
- 23 Birmingham Daily Post, 1915. február 9.
- 24 *Gardiner, A. G.*: The Life of George Cadbury. 1923. 60.
- 25 Birmingham Gazette, 1902. január 8.
- 26 Birmingham Faces and Places, vol. II. 1890. 105.
- 27 Daily Post, 1881. november 24.
- 28 Birmingham Gazette, 1881. november 24.
- 29 *Gillette*: i. m. 324.
- 30 DBB, vol. I. 647.
- 31 *Malchow, H. L.*: Gentleman Capitalists. Stanford University Press, 1992. 361.
- 32 *Rubinstein, W. D.*: The Evolution of the British Honours System. In: Elites and Wealthy in Modern British History. Harvester Press, 1987. 231.
- 33 *Malchow*: i. m. 361.
- 34 *Ballard*: i. m. 168.
- 35 Birmingham Gazette, 1922. február 9.
- 36 MS 1691/3 Birmingham Városi Levéltár.
- 37 Birmingham Daily Mail, 1906. október 15.
- 38 *Ballard*: i. m. 180.
- 39 Uo. i. m. 435–632.
- 40 Uo. 558.
- 41 Uo.
- 42 A gyárosok lakóhelyi jellemzőire utaló adatokat általában az 1881-es népszámlálási adatokból vettem.
- 43 Daily Post, 1894. február 19.
- 44 Daily Mail, 1881. június 17.
- 45 A népszámlálási adatokból persze csak a bentlakó cselédek száma deríthető ki, a bejáróké nem.
- 46 *Ballard*: i. m. 370.
- 47 Birmingham Gazette, 1922. október 25.
- 48 DBB, vol. I. 647.
- 49 *Sanderson, Michael*: The English Civic Universities and the 'Industrial Spirit' 1870–1914. In: Historical Research, 61. 144. 91. Idézi: *Thane*: Aristocracy and Middle Class. 103.
- 50 MS 1691/7 Birmingham Reference Library.
- 51 *Ballard*: i. m. 234.
- 52 Birmingham Gazette, 1881. június 17.
- 53 Éppen ezért az olyan vitáknak, mint amelyeket például Rubinstein és F. M. L. Thompson folytatnak a dzsentifikáció gazdasági aspektusának olyan elemeiről, mint a földvásárlás, véleményem szerint csupán másodlagos jelentőségűek a dzsentifikációs folyamat végső kimenetele szempontjából. Rubinstein tév-
úton jár, amikor azon töpreng, mekkora az az acre-küszöb, amiktől már egy üzletember földbirtokosnak tekinthető, és nemcsak egyszerűen földdel rendelkező üzletembernek. Erre a kérdésre ugyanis a választ meglehetősen bizonyossággal csak az üzletemberek gondolkodásmódjának, értékrendjének vizsgálatával lehet megadni.
- 54 *Ballard*: i. m. 965.
- 55 *Berghoff, Hartmut*: A polgárság arisztokratizálódása? Kézirat. 12.
- 56 *Ballard*: i. m. 970.
- 57 *Trainor*: i. m. 190.
- 58 *Daunton, M. J.*: „Gentlemanly Capitalism” and British Industry 1820–1914. Past and Present, No. 122, 1989. február 132.
- 59 *Gillette*: i. m. 338.
- 60 *Malchow*: i. m. I.

JOHN SARIS UTAZÁSA JAPÁNBA, 1611–1614

A 16–17. század fordulóján az angol tengerentúli kapcsolatok jellegében változás állt be. Nyugaton, Észak-Amerikában létrejött az első kolónia, ami ugyan nem bizonyult tartósnak, a példa mégis hamarosan követésre talált. A Távol-Kelet felé irányuló közvetlen kereskedelem területén is hatalmas áttörés történt: 1600-ban létrejött a Kelet-India Társaság, amely mind a térségben régebb óta jelen levő hatalmakkal (Spanyolország, Portugália), mind a dinamikusan feltörekvő, újonnan létrejövő Hollandiával konkurenciaharcba került. E harc során mind az új piacok, mind a helyi termékek (főleg a különböző fűszerek) megszerzése különösen fontos volt, így került sor – a fent említett négy ország közül utoljára – az első angol expedíció megindítására Japán felé.

Dolgozatom fő célja ennek az utazásnak az ismertetése, elsősorban vezetője, John Saris hajóskapitány szemszögéből. Munkámhoz elsődleges forrásként az ő hajónaplóját használtam. A forrásnak több különböző változata maradt fenn: jelen dolgozat a Takanobu Ocuka által szerkesztett, *The First Voiage of the English to the Islands of Japan* című munka alapján készült. Az ennek alapját képező Saris-kézirat a tokiói Tójó Bunkoban található. Ezen kívül a naplónak megtalálható egy kézírata az India Office-ban is. (Marine Records, No. XIV.) A Samuel Purchas munkájában található naplószöveg mindkét változattól különbözik, ami további kéziratok létezését feltételezi.¹ A Takanobu-féle változat közli a másik két verzió eltérő részeit is. Ennek alapján ismeretem az általa megfigyelt fontosabb japán szokásokat, a nagyobb városok leírásait, a kereskedelmi lehetőségeket. Japán mély benyomást gyakorolt Sarisra. Ez elsősorban a különböző területek, kultúrák leírásában megfigyelhető eltérésekben tűnik ki: Japánt írja le a bejárt helyek közül a naplóban a leghosszabban – itteni ténykedésének ismertetése a naplónak kb. negyedét teszi ki, noha csak fél évet töltött el itt. Ezenkívül jóval több japán szokást ír le, mint például arabot.

Saris – játszott szerepéhez képest, ti. mint az első Japánba eljutó angol hajó kapitánya – a szakirodalomban csak a második helyet foglalja el William Adams mögött. Adams volt az első angol, aki bizonyíthatóan eljutott a távoli szigetországba, és akivel több cikk mellett két könyv is foglalkozik.² Saris utazásáról ezzel szemben csak egyes munkák részeként emlékeznek meg, a magyar szakirodalomban pedig még a nevééről sem esik említés, noha utazása jelentős szerepet játszik az angol–japán kereskedelmi kapcsolatok létrejöttében.

Angolok a tengerentúlon

Az első fontosabb angol felfedező utazás még a 15. század végén történt: John Cabot nem sokkal a kontinens felfedezése után Észak-Amerikába hajózott. A következő évtizedekben a fenti mellett új célterületek jelentek meg: mind Afrika nyugati részét, mind

Közép-Amerikát egyre gyakrabban látogatták angol hajók, nem kis feszültséget keltve ezzel a szigetország és az ibériai államok között, noha tartós eredményt ezek az akciók nem hoztak. A 16. század második felében a világ tovább tágult az angolok számára: egyrészt az orosz állammal és ezen keresztül Perzsiával vették fel a kapcsolatot, másrészt pedig a Földközi-tengeren is egyre gyakoribbá vált az angol hajók jelenléte.

A század végének közeledtével több esemény is mutatja Anglia felzárkózását a hajózás terén. Ilyen volt Francis Drake vállalkozása, aki a világon másodikként hajózta körül a Földet (1577–1580). Ez volt az első látogatás, amit angol hajó tett a Távol-Keleten. A másik siker, amit a brit hajózás elért, a spanyol tengeri támadás megghiúsítása volt 1588-ban, a Nagy Armada legyőzésével. Ebben az időszakban jött létre a szigetország első tengerentúli kolóniája is. A fent felsorolt expedíciók elsődleges célja a zsákmányszerzés volt: elsősorban nemesfémek szerzése.

Ezeket a látványos sikereket időben megelőzték egyes expedíciók, melyeket mégis utolsónak hagytam felsorolásomban. A Távol-Kelet elérésére irányuló kísérletekről van szó, egy északkeleti vagy északnyugati „átjárón” keresztül. Itt már a cél sem elsősorban a nemesfémek zsákmányolása – főleg felderítő utakról van szó, későbbi kereskedelmi kapcsolatok kiépítésének reményében. Az első ilyen kísérlet a 16. század elején történt, ezután több utazás indult hasonló céllal.³ A célkitűzést ugyan nem sikerült megvalósítani, azonban mégsem beszélhetünk teljes sikertelenségről: jelentős földrajzi felfedezések történtek, egy ilyen út eredménye lett például a Moszkva Társaság létrejötte 1554-ben. Végeredményben pedig bebizonyosodott, hogy ez az északi útvonal a kor viszonyai között nem használható kereskedelemre (a legtöbb hajó, ami nekivágott a jégvilágnak 100 tonna alatti volt). Ezután – noha jelentős idővesztéssel – az „északi” országok (Anglia, Hollandia) is a „bevált” útvonalakat kezdték használni a Távol-Kelet felé. Közülük elsőként a hollandok érték el ezt a térséget.

Hollandok és angolok a Távol-Keleten

A hollandok korábban, az angolokhoz hasonlóan, nagy energiát fektettek egy „északkeleti átjáró” keresésébe, hogy így jussanak el – Oroszországot megkerülve – Ázsia keleti részére. A később jelentős szerepet játszó William Adams is részt vett egy ilyen utazáson. Természetesen ezek a törekvések is sikertelennek bizonyultak. Végül 1595 áprilisában dél felé, Afrikát megkerülve, indult el egy, négy holland hajóból álló kereskedelmi flotta az indonéz szigetvilágot megcélozva.

A váltás egyik fő okának azt tarthatjuk, hogy II. Fülöp spanyol király lezáratta Liszszabon kikötőjét a hollandok előtt,⁴ így sürgössé vált a közvetlen kereskedelmi kapcsolat kiépítése Kelet-Indiával, és időhiány miatt a több évtizede bevált útvonalat használták ők is. Az Indonéziába induló hajók közül három érkezett vissza borssal megrakottan 1597. augusztus 14-én. Ez a siker fellelkesítette a hollandok vállalkozási kedvét: hat különböző társaság jött létre a távol-keleti kereskedelem megeremtésére, és 1598 folyamán 22 hajó tűzte ki célul az indonéz szigetvilág elérését.

Számunkra ezen társaságok közül a Rotterdam Társaság expedíciója a legfontosabb. Ennek a társaságnak volt az alkalmazottja főnavigátorként az angol William Adams. A flotta 1598 júniusában hagyta el Hollandiát, majd nyugat felé vette útját. 1599 áprilisában érték el a Magellán-szorost, azonban áttelelésük után egy vihar szétszórta a hajó-

kat. A *Liefde* (a hajó, amelyen Adams is utazott) Japán felé vette útját, ugyanis a legénység egyik tagja, Dirrick Gerritson 1585-ben már járt a szigetországban, és egy korábbi állítása szerint a „*gyapjúruhát nagy becsben tartják azon a szigeten*”.⁵ A hollandok 1600 áprilisában értek partot Japánban. Ekkor a legénységnek már csak 24 tagja volt életben (az eredeti 110-ből), nagyobb részük annyira legyengülve, hogy képtelen volt bármilyen munkát végezni.

A hajó érkezése nagy feltűnést keltett. Hamarosan kíváncsiskodók tömege lepte el, akik „*elloptak mindent, amit tudtak*”.⁶ Közben megérkeztek a helyi daimjó⁷ katonái, nehogy a hajó árukészletének is lába keljen. A hajósokat egy házban szállásolták el, és Japán *de facto* első embere, Tokugava Iejaszu is értesítést kapott az esetről.⁸ Mielőtt Iejaszu válaszolhatott volna, más érdeklődők is színre léptek: portugál jezsuiták Nagaszakiból, akik a tengerészeket kalóznak állították be (ezt támasztotta alá a sok fegyver, ami a hajón volt) és kivégzésüket akarták. A portugálok ellenséges magatartásának több oka is lehetett: például kereskedelmi – feltették pozíciójukat Japánban. Az elsődleges ok azonban minden bizonnyal vallási volt, ugyanis a jezsuitáknak a spanyol ferences szerzetesekkel is több ellentétük támadt Japánban, elképzelhető tehát, miképp tekintettek a protestáns hollandokra, akiket ráadásul még lázadónak is tekinthettek, mivel a németalföldi szabadságharc ekkor még javában folyt.

A döntést végül Iejaszu hozta meg. Noha ő volt a legerősebb birtokos Japánban, helyzete még korántsem tekinthető szilárdnak, sőt, a régecske között háború volt kilátásban. A *Liefde* érkezésekor már mindkét oldalon folytak az előkészületek, így érthető, hogy Iejaszu fokozott érdeklődést mutatott a hajó iránt, amin jelentős mennyiségű fegyver is volt. Ez a fegyverzet jelentős szerepet játszott abban, hogy az 1600 októberében vívott szekigaharai csata Iejaszu győelmét hozta.

Iejaszu magához vitette Adamsét,⁹ és a többszöri kihallgatás eredménye az lett, hogy a hajósokat szabadon bocsátották, és eltulajdonított javaikért kártérítést kaptak. Többségük végleg Japánban maradt. Hajójuk előbb Edóba¹⁰ került, majd hamarosan elsüllyedt.

A *Liefde* sorsáról közvetett hírek már 1601 augusztusában elérték Hollandiát Oliver van Noord¹¹ által. Ennek ellenére a bajba jutottak hazavitelére nem történt kísérlet, mivel a Rotterdam Társaság csődbe ment. Az első, akik a hollandok közül elhagyhatták a szigetet, Quackernack kapitány és Melchior van Santvoort 1605-ben magukkal vitték Adams levelét, továbbá Iejaszu kiváltságlevelét, melyben fontos kereskedelmi privilégiumokat ad a hollandoknak. A holland–japán kereskedelmi kapcsolatok végül 1609-ben létesültek, amikor holland kereskedelmi lerakat létesült a japán Hirado városában. A telep az ún. Egyesült Kelet-indiai Társaság (*VOC = Vereenigde Oost Indische Compagnie*) fennhatósága alá tartozott. Ez a társaság 1602-ben jött létre, jelentős kereskedelmi sikereket ért el és gyors terjeszkedésbe kezdett, különösen a portugálok rovására. Több kereskedelmi telepet létesített, sőt a kalózkodás is bevett eszköze volt.

Az angolok kissé lassabban cselekedtek. Noha 1600-ban létrejött a Kelet-India Társaság, az korántsem volt olyan sikeres, mint holland társa. A társaság tizenöt évre monopóliumot kapott a Távol-Kelet felé irányuló angol kereskedelem lebonyolítására.¹² Első expedíciójuk 1601-ben indult, öt hajóval, James Lancaster vezetésével. Ennek az utazásnak az eredményeként jött létre első kereskedelmi telepük Indonéziában, Bantamban, 1602-ben. Rengeteg borsot hoztak be Angliába, aminek értékesítése ugyan

jelentős nehézségekbe ütközött, mégis ez lett a következő néhány évtizedben a kereskedelem fő tárgya. A következő utazások során további lerakatok jöttek létre: Masulipatan (Koromandel-part Indiában), Surat, Patani és Ayuthia.

Noha az első két kereskedelmi út 95%-os hasznot hozott,¹³ a társaságnak több olyan gyengéje volt, ami miatt a hollandok lépéselőnybe kerültek. Monopóliumuk nem volt teljes: 1604-ben I. Jakab angol király engedélyt adott Sir Edward Michelborne-nak, hogy „felfedezze Cathaia, Kina, Japán, Korea és Cambaia országát”, és hogy ott kereskedjen.¹⁴ Ez az expedíció sem tervezett célját nem érte el, sem különösebb sikert nem hozott.

Röviden tekintsük át az Angliában ebben az időben megszerezhető információkat. Az első kísérletek Japán elérésére északkelet felé történtek. John Dee térképész a következő tanácsokat adta egy 1580-as expedíció vezetőinek: „Lehetőségek van, hogy a japán szigetre hajózzatok, ahol keresztyényeket találtok, jezsuitákat különböző keresztyény országokból, talán néhány angolt is.”¹⁵ Az első angol nyelvű beszámolót Japánról az 1577-ben megjelent, Richard Willes által írt *The History of Traueyle in the West and East Indies* című munkában találhatjuk. 1598 és 1600 között adták ki Richard Hakluyt *Principall Navigations* című művének második kiadását, ami szintén tartalmazott Japánról szóló információkat. 1598-ban, Londonban jelent meg egy holland utazó, Jan Huyghen van Linschoten *Itinerario* című könyvének angol fordítása. Ez a munka volt a legnagyobb hatással Sarisra: kétszer is hivatkozik Linschotenre,¹⁶ valamint egy érdekes közvetett utalást is találhatunk nála, nevezetesen, hogy Saris szigetként említi Koreát,¹⁷ úgy, ahogy Linschoten egyik térképén az megtalálható. Az ezekben a munkákban található információk alapján Japán éghajlata jó piacot biztosíthatott az angol textíliáknak.

Az 1610-es évek elején fokozódott az üzenetváltás Adamsszal, aki még mindig Japánban tartózkodott. Ő is küldött egy üzenetet Bantamba, az angol telepre, és még ugyanabban az évben a Kelet-India Társaság vezetői is eljuttatták levelüket hozzá, melyben megírták szándékukat, hogy rendszeres kereskedelmet létesítsenek Japánnal. Adams erre újabb levelet küldött, ám ez már ahhoz is későn jutott el Bantamba, hogy Saris felhasználhassa a benne írtakat, amelyek a Japánnal folytatandó kereskedelemhez nyújtottak hasznos adatokat.

Saris utazása

A Saris vezette utazás (a Kelet-India Társaság nyolcadik útja) 1611. április 18-án indult három hajóval. A flotta parancsnoka a már említett, 31 éves John Saris volt. Ő részt vett már a Henry Middleton által vezetett második utazásban 1604-ben, majd Bantamban töltött mint kereskedő „négy évet, kilenc hónapot és tizenegy napot”.¹⁸ 1610 májusában tért haza Angliába a *Hector* fedélzetén.

Az utazásnak nem az volt az elsődleges célja, hogy kereskedelmi telepet hozzanak létre Japánban, sőt ha a kereskedők úgy látták volna, hogy elegendő árut szereztek be és az angol cikket eladták, Japánt útba sem kellett volna ejteniük. Japán csak egy lehetőség volt, az út fő célja az Indiában fekvő Surat volt.¹⁹

Az első fontosabb döntést a követendő útirányról Tammarinben kellett meghozni. Itt ugyanis Richard Cocks, az egyik kereskedő, miután visszatért a partról, egy levelet

adott át Sarisnak. Ezt 1611. szeptember 1-jén írta Henry Middleton, majd a helyi uralkodónál hagyta azzal az utasítással, hogy mutassa meg az arra hajózó hollandoknak vagy angoloknak. A levél egy incidensről szólt, ami Middletonnal történt meg a Vörös-tenger partján fekvő Moha városában,²⁰ ami az ottani kereskedés biztonságát egy csapásra megkérdőjelezte. A történetek ellenére a fontosabb kereskedőkből álló tanács úgy határozott – Sarisszal egyetértésben –, hogy útirányukon nem változtatnak és továbbmennek Áden és Moha felé, hogy a monszun beálltaig ott kereskedjenek. A kereskedőket bátorította még az is, hogy – ahogy Saris írja – „*nálunk volt a Nagyúr* (a török szultán – Sz. G.) *engedélye, ami egyetlen előző hajónál sem*”.²¹

Moha kikötőjét március közepén érték el Sarisék. Ekkor derült ki, hogy az előző kormányzót (aki felelős volt Middleton hajóinak megtámadásáért) leváltották, és egy muszlim hitre tért görög, Ider aga a vezető. Az angolok ennek ellenére mégis bizalmatlanok voltak. Saris csak megfelelő tús ellenében volt hajlandó elhagyni a hajót és partra szállni. Az arabok azonban hajlottak a kereskedésre, sőt még egy kereskedelmi telep létrehozásának engedélyezése is felmerült részükről.

A békés kapcsolatnak azonban hamarosan véget vetett Middleton megérkezése Suratból, ahol csak minimális forgalmat sikerült lebonyolítania, míg Mohába érkezése után azt akarta elérni, hogy megtorlasképp korábbi sérelmei miatt Sarisék szüntessék be a kereskedelmet a helyiekkel. Miután e törekvése nem járt sikerrel, minden eszközzel, akár fegyveres úton is megpróbálta távol tartani a – főleg Indiából – Mohába tartó kereskedőhajókat,²² így Saris szavaival élve: „*itt nem volt remény további kereskedésre*”.²³ A helyzetet tovább rontotta, hogy a surati kereskedelem sem tűnt sok haszonnal kecsegtetőnek: „*reményeink bármilyen kereskedésre Suratban olyan kicsik voltak, mint az, amit már találtunk Mohában*”.²⁴ Ez nagy veszteség volt, ugyanis Suratban több terméket be lehetett volna szerezni olcsón (pl. indigó, elefántcsont), amin később jelentős hasznot lehetett volna húzni. Így Saris április elejétől a Vörös-tenger bejáratánál cirkált, hol ebben, hol abban a városban töltve el rövidebb-hosszabb időt.

Vörös-tengeri kereskedését így foglalja össze röviden Saris: „*Angol árucikkeinket nem találtuk eladhatónak, a helybeliek szegények, és a törökök nem akarnak üzletelni velünk*”.²⁵ A csere egész mennyisége 46 174 reál volt. Így aztán a hajók továbbindultak kelet felé, Surat elkerülésével. A *Thomas* és a *Hector* május 23-án, illetve augusztus 8-án indult el, míg a *Clove* szeptember elején indult keletnek, Bantam felé véve az irányt.

A fenti eseményekből jól láthatjuk az egyik okot, ami miatt az angol Kelet-India Társaság kezdetben kevésbé volt eredményes, nevezetesen azt, hogy az egyes kapitányok, illetve utazások között nehezen sikerült a szükséges összhangot megteremteni, így az egyéni ambíciók gyakran a Társaság hatékonyságának rovására mentek.

A *Clove* 1612. október 24-én érkezett Bantamba,²⁶ ahol ott találta Adams Japánból küldött levelét. Saris gyorsan beszerezte másik két hajójának a rakományt, mivel azok csak kevés borsot tudtak vásárolni a közbeeső szigeteken, és útnak indította őket Anglia felé. „*A hely annyira egészségtelen, emellett embereink annyira kicsapongók, itallal és nőkkel töltik idejüket*” – magyarázza a döntést Saris.²⁷

A *Clove*, immár egymagában, január 12-én indult el Japán felé. Rakománya 700 zsák borssal bővült, amit a Japánban történő üzletelés céljaira vettek az angolok. A hajó nem egyenesen a szigetország felé indult, hanem útba ejtette a Maluku-szigetcsö-

portot. Az angolok megpróbálták szegfűszeget beszerezni a bennszülöttektől, ám ezen törekvésük a sziget urainak, a hollandoknak heves ellenállásába ütközött. A helyi uralkodó – holland nyomásra – halálbüntetés kilátásba helyezésével eltiltotta a helybelieket a szegfűszeg angoloknak történő eladásától, majd hírek érkeztek, hogy a hollandok katonákat vontak össze a környező szigetekről, végül befutott két hajójuk is az angoloké mellé. A hollandok egy írást küldtek az angoloknak, amelyben lépésükre a következő magyarázatot adják: „*Minden nép a Maluku-szigeteken örökös szerződést kötött velünk az összes szegfűszegükre 50 reál²⁸ áron a 200 cattie-s baharért, cserébe azért, hogy kiszabadították őket a spanyol szolgaságból.*”²⁹ Mindezek ellenére, mivel az adás-vétel nem maradt abba, a bennszülötteket fegyver használatával kellett megfélemlíteni. Az angolok végeredményben 3690 font szegfűszeghez jutottak. A szigetvilágot 1613. április 14-én hagyta el a hajó, immár ténylegesen Japán felé.

Saris Japánban

Japánok vendégségben

Az első japán hajókkal – négy halászcsonakkal – 1613. június 10-én találkoztak az angolok, amelyek másnapra a Kjúsu szigetén fekvő Hiradóba vezették őket. Érkezésükkor Macúra Takanobu Hizen no Kami, a helyi daimjó is meglátogatta a hajót, nagyapjával, Macúra Sigenobu Ho-Innel. A helyi urak üdvözlési módját így írja le Saris: „*Lehúzzák cipőiket (nem viselnek zoknit), azután jobb kezüket összeítik a ballal, ráteszik térdeikre, és így kicsit ide-oda mozgatva kezeiket lehajolnak és kis lépésekkel eloldalaznak az üdvözölt társaságtól és azt kiabálják: Augh, augh.*”³⁰ Saris ezután „bankettet” adott a japánoknak, majd átadta nekik az angol uralkodó levelét. Az „öreg király”³¹ ezek után még többször meglátogatta az angolokat: augusztus elejéig másfél hónap alatt hétszer. Sőt, július 9-én – Saris szavaival élve – „*kérte, hogy bocsásanak meg neki, hogy nem jött olyan gyakran látogatóba, mint korábban.*”³² (Ekkor legutóbb július 3-án látogatta meg Sarist, amikor együtt reggeliztek.) A Macúra család tagjain kívül még két daimjó látogatott az angolok hajójára: „*Goto királya*” (1613. július 7-én) és „*Samedon, Crats királya*” (1613. november 20-án), valamint számos nemes, köztük „*Nagasaki kormányzójának két fia*” is.

E látogatásokkal kapcsolatban több olyan megjegyzést olvashatunk, amelyek fontos információt hordoznak a helyi viszonyokról. Az „öreg király” egy látogatása alkalmával például négy nőt is vitt magával, akik húros hangszeren játszottak, európaihoz hasonló kotta alapján.³³ Több helyen kiemeli Saris, hogy a helyi előkelők csodálják hajóját. Ez alapján valószínű, hogy az angol hajóépítési technika jóval fejlettebb lehetett a japánnál, elsősorban minőségi téren. Ezzel magyarázható az is, hogy Iejaszu két hajót is építtetett magának Adamsszel.

Mivel ezen látogatások alkalmával általában valamilyen étkezésre is sor került, hasznos lehet áttekinteni a japánok által fogyasztott főbb élelmiszereket. A legfontosabb táplálék a rizs volt, de elterjedt volt a búza is. A zöldségek közül a retket és a fehérrépat termesztették a leggyakrabban, a legtöbb európai utazó meg is említi ezeket. Érdekes véletlen, hogy a burgonya éppen az angolok közvetítésével került Japánba: „*1615. VI. 19.: krumplit ültettem, egy olyan dolgot, amit Japánban még nem termesztének*” – írja Cocks naplójában.³⁴

Az állatok közül a vadállatok egész tömegét találhatjuk a japánok „étlapján”: vadkacsa, fácán, fogoly, szarvas, vaddisznó, nyúl. Az ország elhelyezkedésének következtében a hal is nagyon elterjedt táplálék volt. Háziállatok közül sok sertést tartottak, valamint kecskét, bárányt, tyúkot, továbbá szarvasmarhát és lovat, ezek elég kis terméűek és patkolatlanok is. (Utóbbi kettőt használták szántásra is.)³⁵ Az egyedüli újdonság az lehetett az európaiaknak, hogy Japánban nem ittak tejet, és azt semmilyen formában nem is használták fel.³⁶ (Utal rá más európai, például Francesco Carletti firenzei utazó is.) Italuk általában meleg víz volt, hideg vizet nem ivott a többség, valamint rizsből készült bor.

Az első hetek Japánban

Érkezésük után az angolok várakozásra kényszerültek, ugyanis Adams nem volt Hiradóban, és nélküle esélyük a sikerre sokkal kisebbnek tetszett. Adams érkezéséig azonban nem telt haszontalanul az idő. A kínai negyed vezetőjétől, Li Tantól béreltek egy épületet hat hónapra. Ezzel lehetővé vált az áruk szárazföldre rakodása és átválogatása, és ezáltal a kereskedelem megindítása. Az épület személyzete kezdetben 26 fő volt.³⁷

Végül július 29-én, 48 nappal a *Clove* Japánba érkezése után, Hiradóba ért William Adams. Saris és az angolok egy része azonban hamarosan ellenszenvvel kezdett viselkedni iránta. A kapitány felajánlotta neki, hogy válasszon egy szobát az épületükben, valamint kísérőket magának a kereskedők közül, amit Adams elhárított. Ezenfelül angol zászlóját egy szegényes ház régi ablakába tette ki, ami szinté zavarta az angolok önértékét. Saris így ír Adams viselkedéséről: „*nem engedte sem kereskedőinknek, sem másnak, hogy csatlakozzanak hozzá, ami nagyon furcsa volt nekünk...*” Később ugyan „*ajánlkozott, hogy kísérjük el szeretetben, de épp az ellenkező módon kezelt bennünket*”.³⁸ Az ellenszenv odáig fajult, hogy Adams nem hagyta el Japánt Saris hajójával, különböző kifogásokat hozva fel. Saris rögtön első találkozásuk után „honosodott japánként” ír róla, később pedig csak tovább romlott a viszony a két személy között: Saris ajándékáért Adams csak hat shilling értékű viszonzást adott, majd Adams szolgáját kapták csaláson az angolok, ami tovább élezte a két férfi közötti ellentétet. Ehhez hasonló esetek vezettek végül oda, hogy Saris Japánból való távoztakor Cocksnek a következőket írja: „*Mr. Adams csak arra alkalmas, hogy a dzsunka kormányosa legyen, és hogy az udvarnál tolmácsnak használják, ha nincs munka számára a tengeren.*” Ennek ellenére az angoloknak szükségük volt Adamsre, mivel bejáratos volt Jejaszuhoz. Az Adamsnek tulajdonított nagy szerepet jelzi, hogy a Társaság részéről 47 reál, Saristól pedig 118 reál értékű ajándékot kapott.

Japán törvények

Saris ezekben a napokban naplójában nagy részt szentelt a kivégzések, illetve körülményeik leírásának. Volt alkalma tanulmányozni ezeket: augusztus 8-án három személyt végeztek ki,³⁹ két nap múlva pedig újabb hármat. Az utóbbiak közül egy embert lopásért ítélték el: „*ellopott egy zacskó rizst 2 schilling 6 penny értékben szomszédjától, akinek égett a háza*” – magyarázza az okot Saris.⁴⁰ A kivégzés mindkét esetben ugyanúgy zajlott le: a halálra ítéltknél egy tábla és egy papírzászló volt, melyekre az elkövetett bűnök voltak felírva. A bűnösöket fegyveres örök kísérték az ítéletvégrehaj-

tás színhelyére, ahol lefejezték őket, majd utána „minden férfi, akinek tetszett (elég sokan), kipróbálta katanája (japán kard – Sz. G.) élességét a holttesteken... és mind a hármat olyan kis darabokra vágta, mint egy ember keze, és még ezután sem hagyták abba, hanem a darabokat egymásra tették, hogy kipróbálják, egy ütéssel hányat tudnak szétvágni”.⁴¹

A halálbüntetés elég gyakori volt az országban: a fenti kivégzéseken kívül olvashatunk egy esetről, amely során Hirado daimjója az utcán mindennemű tárgyalás nélkül megöleti egyik emberét. A vád vérfertőzés volt. A lopásért halál járt, akármilyen értékű volt a lopott tárgy, mivel – ahogy Cosme de Torres⁴² írja – „egy olyan ember, aki elvesz egy dolgot, elvesz majd százat is, ha alkalma lesz rá”.⁴³ Ezenkívül kivégezték a fegyvert rántó személyeket, továbbá a gyilkosokat, összeesküvőket, valamint azokat, akik megszegtek a sógun törvényeit, vagy nem engedelmeskedtek feljebbvalójuknak.

A látott eset az angolok számára hamarosan nagyobb jelentőséget kapott, mint holmi érdekesség, ugyanis az angol tengerészek viselkedése nem sokat javult, és hamarosan a következő incidens történt: „Úgy esett, hogy ketten a társaságunkból összevesztek és a partra akartak menni (ti. harcolni – Sz. G.).”⁴⁴ A veszély, amit a fenti ítéletből is láthattunk a következő volt: „Itt szokás, hogy aki dühében fegyvert ránt – annak ellenére, hogy nem okoz vele kárt –, azt rögtön darabokra vágják. És ha egy kis sebet is ejt, nemcsak magát, hanem egész háza népét kiirtják.”⁴⁵ Ennek ellenére, noha a veszéllyel tisztában voltak, a tengerészek tovább folytatták botrányos viselkedésüket. Számos bejegyzést olvashatunk a kapitány naplójában arról, hogy részegeskedtek és nyilvánosházakat látogattak.

Az angolokra nézve a legveszélyesebb incidens november elején történt, amikor két tengerész részegen harcolni kezdett a parton, és megsebesítették egymást. Egyikük két hét múlva meghalt, noha sebei – ha engedi – gyógyíthatók lettek volna. Ez a botrány a végsőkig próbára tette a japánok türelmét. Noha halálos büntetés nem született (a daimjó valószínűleg nem akarta elriasztani birtokáról az angolokat), de Ho-In a következő üzenetet küldte: „Ha még többen a partra jönnek harcolni és vért ontani a birtokán (a törvényeket megszegve), darabokra vágatja őket.”⁴⁶

Saris egy másik helyen még egy utalást hoz a törvények szigorúságára: „(Amikor) ...megközelítettünk egy várost, keresztet láttunk azok holttesteivel, akiket keresztre feszítettek. Ugyanis a keresztre feszítés szokásos büntetése a legtöbb gonosztevőnek.”

Utazás Iejaszuhoz – az érintett városok

Adams érkezése után minden készen állt, hogy az angolok engedélyt kapjanak a Japánba településre lejaszutól. Az ajándékok⁴⁷ összeválogatása után a kis csapat 1613. augusztus 7-én hagyta el Hiradót egy bárkán, amit a daimjó bocsátott rendelkezésükre. Az út végcélja Iejaszu tartózkodási helye, Surunga⁴⁸ volt. A küldöttség 19 főből állt, ebből 11 volt angol (Adamset is közéjük számolva). Az ajándékokon kívül az angolok magukkal vitték uralkodójuk, I. Jakab levelét is.⁴⁹ A Surungába vezető út első szakaszát tengeren tették meg az angolok, a következő útvonalon: Fuccate⁵⁰–Simonoszeki–szoros–Oszaka–Fusimi.

Az útközben érintett városok többé-kevésbé részletes leírását olvashatjuk Saris naplójában. Saris Fuccatében egy kövázat említ, amelyben sem ágyúk, sem katonák nem voltak. A vár falait egy vizesárok vette körül, mely „öt öl mély és kétszer olyan

széles⁵¹ volt. A vizesárkon felvonóhíd vezetett át. A várost – akárcsak a későbbiekben említettek – Londonhoz hasonlítja: „*Olyan nagynek látszott, mint London a falakon belül – jól épített és szabályos, így az ember az utca egyik végéről elláthat a másikba. A hely rendkívül népes, békés és barátságos.*”⁵²

Az utazás következő megállóhelye Oszaka volt (augusztus 27-én). Saris így ír a városról: „*Nagyon nagy, annyira, mint London, a falain belül sok nagyon magas, jó fahíddal, amik arra szolgálnak, hogy át lehessen kelni egy folyón, ami olyan széles, mint a londoni Temze. Láttunk néhány tetszetős házat is, de nem sokat. Oszaka egész Japán egyik fő tengeri kikötője, egy hihetetlenül nagy és erős várral, mély árkokkal a falak mentén, sok felvonóhíddal és vaslemezzel borított kapukkal. A vár terméskőből épült, bástyákkal, mellvéddel, kis löfegyverek és nyilak használatát lehetővé tevő lőrészekkel volt ellátva. A várban különböző átjárók voltak, ahonnan köveket dobálhattak a támadókra. A falak legalább 6-7 yard vastagok... A kövek kiváló kőbányából valók, nagyok, és olyan pontosan vágottak, hogy illeszkedjenek a helyükre, habarcsot nem is használnak, hanem csak földet tesznek közéjük, hogy kitöltsék az esetleg létező üres hasadékokat.*”⁵³

Fusimi után az utazás szárazföldön folyt tovább. Saris kapott egy gyaloghintót, abban vitték tovább, és két lándzsás⁵⁴ katona ment előtte. Ezek a gesztusok a nagy megbecsülést voltak hivatva kifejezni: „lándzsát” ugyanis a nemesek előtt hordtak,⁵⁵ gyaloghintót pedig csak egy helyen említ Saris (az előbb leírt helyőrség parancsnoka használta). A kavicsal vagy homokkal felszórt út mentén bizonyos távolságonként⁵⁶ jelzések álltak, sajátos „kilométerkövek”: két kis domb az út két oldalán, tetejükön kis fenyőfákkal. Ezen leírás alapján mindenképpen fejlettnek tekinthetjük a korabeli japán szárazföldi közlekedést.

Surunga városát, ahova szeptember 6-án értek, így írja le Saris: „*Olyan nagy, mint London összes külvárosával. A kézművesek... a külső részeken élnek... a jobb módúak a város belsejében, ahol nem zavarja őket a városi munka zaja.*”⁵⁷

Edó, ahova az Iejaszunál tett látogatás után szintén ellátogattak az angolok, „sokkal nagyobb volt, mint Surunga – írja Saris –, sokkal tetszetősebb kastéllyal. A kastélyt nagyon tündöklőnek tartottuk; a gerinc- és a sarokcserepek aranyozottak voltak, az ajtófélfákat aranyozáson kívül gazdagon díszítették. Házaikon nagy, szárnyakban nyíló deszkaablakok vannak, amik festettek, mint Hollandiában: üveget nem használnak hozzá. (...) Ötven lépésenként van egy-egy terméskőből épített, masszív kútő, mellette vödörök állnak, ezekkel vihetnek a közelben lakók vizet, ha tűz ütne ki. Ez az utca olyan széles, mint bármelyik angliai utca.”⁵⁸ Egy spanyol föméltség (Rodrigo de Vivero y Velasco) Japánban jártakor a város lakosságát 150 000 főre becsülte.⁵⁹

Az angolok néhány napot eltöltöttek Meacóban⁶⁰ is, amiről Saris a következőket írja: „*Japán legnagyobb városa,*⁶¹ *leginkább kereskedelemmel foglalkoznak lakói. Az egész ország fő fotoqui-ja, azaz temploma itt található: terméskőből épült... A fotoqui egy magas domb tetején áll, és ahogy az ember felmászik a dombra, mindkét oldalán 50 oszlop van terméskőből, 10 lépésnyire egymástól. Minden oszlopon egy lámpa van, melyekben éjjelente olaj ég.*”⁶² A templomot Hidejosi építtette, és állítólag, a szóbeszéd szerint „*a fotoqui falain belül 3000 koreai*⁶³ *orra és füle van eltemetve.*”⁶⁴ Meacót 20-án hagyták el, addig Iejaszu I. Jakabnak szánt ajándékaira vártak. Ez az ajándék tíz nagy festményből állt. Hiradóba november 6-án értek vissza az angolok.

Ezen leírásokból arra következtethetünk, hogy a japán építészet elég fejlett volt, noha a házak jelentős része fából készült. A városképre további utalást találunk Cocksnál: mindenkinek fel kellett szórnia a háza előtti utcarészt kavicssal.⁶⁵

Joao Rodrigues, egy portugál jezsuita, aki Adamshez hasonlóan közvetítő volt az európai utazók és a japán vezetők között, így ír: „*A város (ti. Kioto – Sz. G.) különösen tiszta, nagyobb utcái mentén kiváló patakokból és csermelyekből eredő víz folyik. Az utcákat naponta kétszer felseprik és vízzel felloccsolják, így tartják nagyon tisztán és frissen: minden ember a saját háza előtti részt tartja tisztán.*”⁶⁶ Talán ez lehet a fő oka annak, hogy sem a helybeliek, sem az európaiak részéről nincs utalás komolyabb járványra. A naplóban egyetlen betegség nevét találhatjuk csak meg: a leprára tesz utalást Saris, de erre is csak a jezsuitákkal kapcsolatban (ti. hogy fenntartottak egy menhelyet a leprások számára). Rajta kívül csupán Cocks tesz még említést egy himlőjárványról Nagaszakiban (1615-ben), amelyben 2600-an haltak meg,⁶⁷ a többi európai viszont a járványok ritkaságán csodálkozik. Ez a viszonylag kevés betegség elég meglepő, különösen, ha a kivégzettek temetetlen holttesteire gondolunk.

A fenti városleírások egyes részeiből a tüzek elleni védekezés fontosságára következtethetünk. Valóban: gyakran történtek tüzesetek, ugyanis az épületek többsége fából készült. A számos Saris által említett eset közül egy szándékos gyújtogatásként, a többi balesetként szerepel. Ezen tüzek során nem sérült meg sem az angolok épülete, sem egyéb tulajdona. Saris Bantamban való tartózkodása alatt írt naplójában is számos tüzesetet említ, ami azt mutatja, hogy nem csak Japánban volt ez súlyos veszély. Richard Cocks, aki Saris távollétében Hiradóban az angol ház ügyeit intézte, több, az alábbihoz hasonló incidenst is említ feljegyzéseiben: „*Az a hír terjedt el... hogy ezen az éjjelen Hirado városa porig ég; emiatt kikiáltók járták az utcákat egész éjjel, olyan zajt csapva, hogy csak kevesen tudtak pihenni.*”⁶⁸ Egy másik eset: „*A király kifejezett parancsot adott rá, hogy minden ház tetejére egy kád, azaz hús vödör vizet kell tenni. Emberek futkostak egész éjjel fel-le az utcákon, megparancsolva mindenkinek, hogy vigyázzanak a tűzükre; furcsa és félelmetes volt hallgatni őket.*”⁶⁹

Audiencia lejaszunál

Az angolokat szeptember 8-án fogadta Iejaszu. Ennek során Sarist Iejaszu titkos tanácsosa és az admirális a fogadóterembe vezették: itt volt az ex-sógun trónszéke, ami aranyszővettel volt borítva, kb. 5 láb magas volt, de nem volt baldachin felette. Mintegy negyedórás várakozás után az ajándékokat Sarisék a szőnyegre tették, még Iejaszu megérkezése előtt. Ezután megtörtént a találkozás, amely során Saris átadta az angol király levelét, amit a japán hagyományoknak megfelelően Iejaszu „*a kezébe vett, és a homloka felé emelt.*”⁷⁰

Ugyanezt az eseményt William Adams kissé másképp adja vissza, néhány olyan részletet is megemlítve, melyről kapitányunk „megfeledezett”. Adams említi, hogy az audiencia előtt élénk üzenetváltás zajlott le Saris és Iejaszu tanácsosa között. A kapitány ugyanis ragaszkodott hozzá, hogy Iejaszu az ő kezéből vegye át I. Jakab levelét, mire a tanácsos azt válaszolta, hogy „*nem szokás az országban, hogy bármilyen levelet egy idegen adjon át, hanem addig tarthatja azt a kezében, míg az uralkodó elébe nem érnek, és akkor ő (ti. a titkár – Sz. G.) elveszi kezéből és átadja az uralkodónak.*”⁷¹ Ezután Saris ellenkezett egy darabig, de a szokásokon nem tudott változtatni. Kényte-

len volt alkalmazkodni: Iejaszu titkára kezéből vette át a levelet. (A két leírás közül valószínűleg a második a hiteles. Ismerve Saris viselkedését, büszkeségét, feltételezhető, hogy tudatosan ferdítette el az események leírását.)

Ezután az angolok visszavonultak, és kereskedelmi kiváltságokra vonatkozó kérelmüket előbb lerövidítették 14-ről 10 pontosra, majd szeptember 10-én ezt a rövidített változatot továbbították Iejaszunak. Iejaszu – Saris szavaival élve – *„jóváhagyta, csak egy kérést tagadott meg, a következőt: mivel a kínaiak megtagadták a kereskedést az angolokkal... kapjunk jogot és szabadságot Japánba hozni őket.”*⁷² A hivatalos válasza azonban még várni kellett.

Az Iejaszunál tett látogatás után az angolok Edóba mentek, ahol meglátogatták Hidetadát, átadták neki ajándékaikat, valamint I. Jakab neki szóló levelét.⁷³ Hidetada két fényezett páncélt küldött az angol királynak (az egyik még ma is a Towerban van),⁷⁴ továbbá egy kardot, *„amit csak a legnagyobb rangú katonák viselhetnek itt”*.⁷⁵ Erről az audienciáról nem maradt fenn feljegyzés. Edóból az angolok útja Uragába vezetett, Adams lakhelyére. Ennek a kitérőnek a célja a helyi kikötő, illetve a hely kereskedelmi telep ellátására való alkalmasságának megvizsgálása volt. Erről a későbbiekben még bővebben esik szó.

A kiváltságok

Surungába szeptember 29-ére ért vissza a küldöttség, ahol várniuk kellett október 8-ig, amikor megkapták az Iejaszunak beadott kérvényre a választ. Ez tartalmazta Iejaszu I. Jakabhoz írott levelét, valamint a kereskedelmi kiváltságokat az angol kereskedők részére. A kiváltságlevélben az angolok engedélyt kaptak, hogy Japán bármely kikötőjében kereskedhessenek anélkül, hogy bármilyen vámot kellene fizetniük. Ez volt a leglényegesebb, ezenkívül néhány kevésbé jelentős engedményt kaptak: a japán alattvalók kötelesek voltak segíteni, ha az angolok bajba kerültek, az árakat az angolok szabhatták meg, az esetleg elhalálozó angolok javaival az angol telep vezetője rendelkezhetett. A kiváltságlevél végén található még egy pont, mely szerint az angoloknak jogukban állt felfedező utakra indulni akár Japán területén belül, akár idegen országokba. Itt elsősorban az északkeleti átvjárót felderítő expedíció terve merülhetett fel.

A kiváltságok nem hozták előnybe az angolokat a hollandokhoz képest, ugyanis néhány évvel korábban azok is hasonló jogokat kaptak. A portugálokra érvényes egyik megkötöttség alól viszont mentességet kapott mindkét protestáns állam, nevezetesen nem kellett egy kereskedőtársaságnak eladniuk a Japánba szállított selymet szabott áron, mint a portugáloknak.⁷⁶

A telep létrehozása

Mivel megvolt az engedély a kereskedelemre, már csak azt kellett meghatározni, hol létesüljön az angol kereskedelmi telep. Sigenobu Ho-In mindent elkövetett annak érdekében, hogy ez a telep Hiradóban létesüljön. Valószínűleg ennek tudható be gyakori látogatása az angoloknál, valamint velük szembeni engedékenysége is. A Macúra családnak roppant fontos volt, hogy minél több külföldi kereskedőt csábítson „birodalmába”, Hirado ura ugyanis a daimjóik közül az egyik legkisebb volt.

Korábban ugyan megfordultak Hiradóban portugál kereskedőhajók is, ám azok 1571 után csak esetenként választottak más kikötőt, mint Nagaszaki.⁷⁷ 1582-ig a por-

tugálok az egyetlen európaiak voltak Japánban, és miután a spanyolok (1582), majd a hollandok (1609) megjelentek, azután is nagy arányban részesedtek az ország külkereskedelméből, különösen a selyembehozatalból. (Selyemimportban való részesedésük 1600-ban még mindig 30% felett volt.)⁷⁸

Noha a VOC telepe 1609-ben Hiradóban létesült, ennek ellenére sok holland kereskedő látogatta a közelben levő Nagaszaki kikötőjét. A hollandok részesedése a portugáloké alatt maradt, és csak európai vetélytársaik távozásával indult rohamos növekedésnek. A fentieket ismerve érthetjük meg igazán, hogy a daimjó és családja miért tett meg minden tőle telhetőt azért, hogy az angolok is Hiradóban létesítsenek telepet.

Hiradón kívül még több helység neve felmerült. Iejaszu és Adams leginkább azt preferálta volna, ha az angolok Edóban maradnak telepükkel,⁷⁹ ami mellett az szölt, hogy a város a kifejezetten nagy települések közé tartozott, továbbá az, hogy innen viszonylag gyorsan megközelíthető volt az ország bármely pontja: „*Edóból Japán legtávolabbi részébe is 22 napra becsülték az utazást lóháton*” – írja Saris.⁸⁰

Felmerült Uruga neve is, egy kisvárosé, Edo közelében. Saris több napot eltöltött itt, és így ír róla: „*Oring Gaw hajózási célokra nagyon jó kikötő, ahol a hajók olyan biztonságban utazhatnak, mint London előtt a Temze folyón. Az oda vezető tengeri út nagyon biztonságos és jó, így sokkal jobb lesz hajóinknak odahajózni, mint Firandóba,*⁸¹ *figyelembe véve, hogy Oring Gaw a főszigeten van, és csak 14-15 league-re van Edótól (a fővárostól). A hely nem bővelkedik annyira élelmiszerben és húsban, mint Firando. Ez az egyedüli hiányossága azonban, Oring Gaw minden más dolgot tekintve Firadónál jobbnak tekinthető.*”⁸²

Mindezek ellenére Saris mégis Hirado mellett döntött, amit azzal magyarázhatunk, hogy ez jóval megfelelőbb hely volt a Bantamból érkező hajóknak mint első kikötő, és a kínai tengeri kereskedelem felé is régóta nyitva állt. Emellett az angolok innen szemmel tarthatták a hollandokat, valamint – kezdők lévén – az ő kárukon sokat tanulhattak.⁸³ A Hiradóba történő település ellen azonban jóval több dolog szól(hatott): a hollandok jelenléte erőteljes konkurenciát jelentett, emellett nekik már valószínűleg jelentős klientúrát is sikerült kiépíteniük. Hiradótól nem messze volt Nagaszaki kikötője, ahova nagy számban érkeztek külföldi kereskedők, azaz a vetélytársak száma jóval nagyobb volt, mint más helyeken lett volna. Hiradóban ebben az időben (1584) kb. 2000 lakos élt. A kortársaknak is elég rossz véleményük van a kisvárosról. Cocks így ír Hiradóról: „*Firando halászáros, nagyon kicsi és rossz kikötő, ahol 8-10 hajónál több nem lehet egyszerre anélkül a nagy veszély nélkül, hogy viharban tönkreteszik egymást.*”⁸⁴ 1637 márciusában egy holland kereskedő azt írta, hogy a VOC telepe nélkül Hirado nem más, mint egy jelentéktelen halászközség.⁸⁵ Mindezekon túl a helyiek sem voltak túl érdeklődők: „*A bennszülöttek most sokkal kelletlenebbek a vásárlásoknál, mint korábban, mert látják, hogy mi magunk nem voltunk készségesek azon dolgok viselésében, amit ajánlottunk nekik*” – írja Saris Hiradóba történt visszatérése után.

Noha a Hiradóba való települést helytelennek, elhibázott lépésnek tartom, ennek a ténynek messze nem volt döntő jelentősége a tíz év múlva történt kivonulásban.

Hiradóban nyolc angol maradt: William Adams (évi 100 font fizetést kapott), Richard Cocks (főkereskedő), Tempest Peacock (50 font/év), Richard Wickham (20 font/év), William Eaton (18 font/év), Walter Carwarden (12 font/év), Edward Sares (Sayers, 12 font/év) és William Nelson.⁸⁶

A hazatérés

A *Clove* 1613. december 5-én hagyta el Japánt. December 30-án találkoztak Henry Middleton egyik hajójával, és ekkor tudomást szereztek a kapitány haláláról. Bantam kikötőjét január 3-án érték el, ahol biztosították rakományukat hazafelé. (Elég drágán, mivel a helybeli angol kereskedők későbbre várták őket, és nem vettek borsot, a *Clove* érkezése után pedig annak ára hamarosan jelentős mértékben megemelkedett.) Ezek után február elején indult el a hajó Anglia felé. A hazaútról csak néhány bejegyzést olvashatunk a naplóban, végül az 1614. szeptember 27-i Plymouthba érkezéssel zárul a munka.

Saris azonban hazatérte után a Kelet-India Társaság vezetői megvádolták, hogy „saját zsebére” is folytatott kereskedést az út során.⁸⁷ Ezenfelül pornográf képek, illetve könyvek is előkerültek poggyászából, amely „műveket” később nyilvánosan elégettek. Saris e botrányai miatt végül nem maradt az angol társaság alkalmazásában, és többé nem indult kereskedelmi utazásra, bár életét ennek dacára gazdag emberként folytatta tovább.

Kereskedelem Japánban

Saris, Japánból való távozta előtt, Cocksnál hagyott levelében javaslatokat tett a kereskedelem további folytatására nézve. Ezek hasznosítása részben meg is történt: pl. az angolok vettek egy dzsunkát, majd Sziám felé indítottak több kereskedelmi utat. Ezek a vállalkozások hoztak is bizonyos hasznot. Volt azonban egy olyan javaslat, amelynek követése hatalmas baklövésnek bizonyult. Saris ugyanis azt tanácsolta, hogy Kína felé próbáljanak meg az angolok – kereskedelmi értelemben – terjeszkedni. Ezt Cocks meg is próbálta: a fenti Li Tannak, aki azzal hitegette, hogy a kínai uralkodótól engedélyt szerez a briteknek a hatalmas országban történő kereskedelemre, hatalmas összegeket adott erre a célra. Ezt a pénzt az angolok többet nem látták viszont.

Az angol telep Saris távozta után még kb. egy évtizedig létezett Japánban. Vezetője mindvégig Richard Cocks maradt. A telep megszüntetésének oka annak veszteségessége volt: ez nagy részben a felhalmozódó kintlevőségeknek volt köszönhető, amelyeknek mintegy felét Li Tan adósságai tették ki, míg másik felét néhány japán kereskedő és a Macúra család adósságai alkották. Ennek ellenére lett volna lehetőség nyereséges kereskedelem folytatására, amint azt a hollandok példája is mutatja. Ez – a Saris naplójában közölt árak alapján – elsősorban kínai selyem-, illetve bársonytermékek Japánba szállítása révén lett volna lehetséges. (Ezeket a cikkeket az elérhető haszon mértéke jóval 100% felett volt.) Ezenkívül érdemes volt még az indonéz szigetektől borsot, és borostyánkővet (a bantami ár háromszorosaért lehetett ezeket eladni) Japánba vinni. Az országból kifelé pedig – a legtöbb európai kereskedőhöz hasonlóan – ezüstöt lehetett volna szállítani. (Ezt főleg Kínában lehetett nagy haszonnal eladni.)

Noha mindezen lehetőségek léteztek, a kereskedést megnehezítették a régióban az európai hatalmak közt dúló harcok. Az angolok európai vetélytársaik közül előbb a hollandokkal, majd az ibériai államokkal kerültek harcba. További gondokat okozott a japán magatartás keményedése is, ami egyre inkább a keresztények visszaszorulásához vezetett a szigeten. Így a lehetőség, amit John Saris utazása teremtett, kihasználatlan maradt, mivel az angolok közel egy évtizedes kereskedelem után felszámolták kereske-

delmi telepüket Japánban. A kivonulás egyik fő oka az volt, hogy az angolok jelentős veszteséget halmoztak fel ott-tartózkodásuk során. E veszteség nem volt szükségszerű, elsősorban a kereskedők hibáinak, rossz üzleti fogásainak tudható be, amit az is igazol, hogy a holland telep Japánban a *VOC* egyik legjővedelmezőbb kereskedelmi telepe volt. A távozást Japánból ők maguk ugyan csak időlegesnek tekintették, ám visszatérésükre nem került sor, majd hamarosan Japán az elzárkózás politikáját választotta, így egy esetleges visszatérési szándék csak terv maradhatott.

Jegyzetek

- 1 *Purchas, Samuel*: Hakluytus Posthumus or Purchas His Pilgrimes Containing. A History of the World in Sea Voyages and Land Travells by Englishmen and Others. London, 1625.
- 2 *Tames, Richard*: The Servant of the Shogun. New York, 1987., *Philips, Roger*: The First Englishman in Japan. h. n. 1956.
- 3 Nem számítom e kísérletek közé John Cabot fent említett utazását, noha ennek célja szintén Kína elérése volt.
- 4 Spanyolország és Portugália között 1580 és 1640 között perszonálunió volt.
- 5 *Massarella, Derek*: The World Elsewhere. New Haven, 1990. 74.
- 6 *Tames, Richard*: i. m. 15.
- 7 Tartományúr japán neve.
- 8 A 16. század második felében Japánt sikerült egyesíteni korábbi széttagoltságából. 1600-ban egy öttagú régenstanács állt az ország élén, amiben Iejaszu volt a legnagyobb és legerősebb földbirtokos. 1603-ban megszerezte a sōgun címet, így névleg is Japán vezetőjévé vált. (A császár hatalma már több évszázada névleges volt.) 1607-ben fia, Hidetada javára lemond a sōguni címről, ám az államügyek tényleges irányítása a kezében marad. Ez a szokás, az utód javára történő névleges lemondás a daimjók körében is elterjedt volt. Többek között a Macúra család esetében is.
- 9 A kapitány, Jacob Jansz van Quackernack ugyan élt, de nem volt utazóképes állapotban.
- 10 Ma: Tokió.
- 11 Az első holland, akik körülhajózta a Földet.
- 12 *Massarella, D.*: i. m. 61.
- 13 *Riess, Ludwig*: History of the English Factory in Hirado. In: Transactions of the Asiatic Society of Japan. 1898. 5.
- 14 *Massarella, D.*: i. m. 62.
- 15 *Massarella, D.*: i. m. 64.
- 16 *Saris, John*: The First Voiage of the English to the Islands of Iapan. Tokio, 1941. 8. és 207.
- 17 *Saris, J.*: i. m. 204.
- 18 *Saris, J.*: i. m. 223.
- 19 *Massarella, D.*: i. m. 94.
- 20 Middleton 1610 novemberében Moha kormányzójának parancsára megtámadták. Legénységéből többen meghaltak, vagy megsebesültek, a többiek fogságba kerültek. Noha nemsokára szabadon engedték, de áruit elkobozták.
- 21 *Saris, J.*: i. m. 24.
- 22 *Saris* hajói is elkönnyelhettek bizonyos hasznot, ugyanis a feltartott hajókkal folytatott csere során sikerült a megfélemlített indiai hajókra igen előnytelen feltételeket kényszeríteni (pl. ólmot és vasat a bantami ár kétszereséért sikerült eladni nekik), másrészt pedig néhány indiai terméket is sikerült az angoloknak olcsón vásárolniuk. A naplóban két ilyen feltartott hajóval történt kereskedés árait találhatjuk.
- 23 *Saris, J.*: i. m. 52.
- 24 *Saris, J.*: i. m. 53.
- 25 *Saris, J.*: i. m. 62.
- 26 Ma: Bantem (Jáva szigetén).
- 27 *Saris, J.*: i. m. 66.
- 28 Az angolok 60 reált adtak.

- 29 *Saris, J.*: i. m. 106.
- 30 *Saris, J.*: i. m. 145.
- 31 Így nevezi a daimjó nagyapját *Saris*.
- 32 *Saris, J.*: i. m. 163.
- 33 *Saris, J.*: i. m. 150.
- 34 *Cocks, Richard*: *Diary of Richard Cocks*. London, 1899. 11.
- 35 Érdekes, hogy egy portugál utazó néhány évtizeddel korábban azt írta, hogy sertést, kecskét és bárányt nem lehet találni az országban. Vö. *Cooper, Michael*: *They Came to Japan*. London, 1965. 191.
- 36 *Cooper, M.*: i. m. 5.
- 37 *Saris, J.*: i. m. 182.
- 38 *Saris, J.*: i. m. 168.
- 39 Egy nőt házasságtörésért, két férfit pedig fegyveres harcért.
- 40 *Saris, J.*: i. m. 164.
- 41 *Saris, J.*: i. m. 163.
- 42 Spanyol hittérítő.
- 43 *Cooper, M.*: i. m. 40.
- 44 *Saris, J.*: i. m. 158.
- 45 *Saris, J.*: i. m. 158.
- 46 *Saris, J.*: i. m. 200.
- 47 A legtöbbet *lejaszunak* adták az angolok (349,25 réal). Ennek döntő része (mind mennyiségileg, mind értékben) textilია volt. Az angolok ajándékot adtak még *Hidetadának* (175 réal értékben: ez kb. a fele annak, amit apja kapott), *lejaszu* fiának, *lejaszu és Hidetada* „miniszterének”, továbbá három fontosabb méltóságnak is.
- 48 Ma: *Sizuoka*.
- 49 Ez egy előre megírt „fomanyomtatvány” volt; csak a címzett nevét és a dátumot kellett beírni.
- 50 Ma: *Hakata*.
- 51 *Saris, J.*: i. m. 176.
- 52 *Saris, J.*: i. m. 176.
- 53 *Saris, J.*: i. m. 178.
- 54 A fegyver valószínűleg *naginata* volt. Ezt az európaiak alabárdként szokták emlegetni, *Saris* lándzsát (pike) ír.
- 55 *Girón* említi. Idézi: *Cooper, M.*: i. m. 142.
- 56 *Saris league*-et ír (ez kb. 4,8 km), de valószínűleg a japán *ri* nevű mértékegységről van szó (kb. 3950 méter).
- 57 *Saris, J.*: i. m. 182.
- 58 *Saris, J.*: i. m. 188.
- 59 *Cooper, M.*: i. m. 284.
- 60 Ma: *Kiotó*.
- 61 A korábban említett *Rodrigo* 800 000 főre teszi a lakosok számát, míg a környéken lakókat 300–400 000-re. Vö. *Cooper, M.*: i. m. 279.
- 62 *Saris, J.*: i. m. 197.
- 63 *Hidejosi* ugyanis több hadjáratot vezetett Koreába, ahonnan valóban hoztak haza levágott füleket a japánok.
- 64 *Saris, J.*: i. m. 197.
- 65 *Saris, J.*: i. m. 248.
- 66 *Rodrigues, Joao*: *This Island of Japon*. Tokio, 1973.
- 67 *Cooper, M.*: i. m. 242.
- 68 *Saris, J.*: i. m. 251.
- 69 *Saris, J.*: i. m. 256.
- 70 *Saris, J.*: i. m. 184.
- 71 *Tames, R.*: i. m. 57.
- 72 *Saris, J.*: i. m. 185.
- 73 Ez hasonló volt az *lejaszunak* írott levélhez.
- 74 *Massarella, D.*: i. m. 115.
- 75 *Saris, J.*: i. m. 189.

- 76 Suinjónak hívták ezt a kötelezettséget. A selyem árát a portugáloknak az említett kereskedőtársaság állapította meg.
- 77 Boxer, *Charles Ralph*: The Christian Century in Japan, 1549–1650. Los Angeles, 1951. 102.
- 78 Ivao, *Szeiicsi*: Japanese Foreign Trade in the XVIth and XVIIth Centuries. In: Acta Asiatica 1976. (vol. XXX).
- 79 Massarella, *D.*: i. m. 115.
- 80 Saris, *J.*: i. m. 189.
- 81 Hirado neve Sarisnál.
- 82 Saris, *J.*: i. m. 195.
- 83 Massarella, *D.*: i. m. 121.
- 84 Boxer, *Ch. R.*: i. m. 307.
- 85 Massarella, *D.*: i. m. 218.
- 86 A fizetések elég alacsonyok: a holland telep vezetője, Specx, kb. 121 fontot kapott egy évre. Vö. Massarella, *D.*: i. m. 221.
- 87 Ez tilos volt.

A LITVÁN KULTÚRA A FRANCIA UTAZÓK SZEMÉBEN A 17. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN

A litván történelemben a 17. század második felét önálló korszaknak lehet tekinteni,¹ kezdetét az Oroszországgal és Svédországgal vívott háborúk, illetve a kozákok felkelése jelenti. A harcok hatalmas pusztítást okoztak a gazdaság és a kultúra területén, Litvánia lakosságának körülbelül 40%-a elpusztult.² A nagy veszteségek ellenére a 17. század második felében Litvánia magához tért, ez az az időszak, amikor gyönyörű barokk templomok épültek, és amikor a két legnagyobb mágánscsalád, a Pacas és a Sapiiega sikerrel küzdött Litvánia nagyobb függetlenségéért. Ezt a fejlődést akasztotta meg az északi háború (1701–1721).

A 17. század második felében a lengyel–litván államot számos külföldi utazó kereste fel, többségük francia és olasz volt. 21 francia utazó járt a lengyel–litván unióban a 17. század második felében. Litvániát – Lengyelországtól eltérően – a francia utazók sokkal ritkábban látogatták meg, és csak rövid ideig tartózkodtak ott. Ennek több oka volt. Először is sokan közülük a királyi udvarral álltak kapcsolatban, amelyik viszont igen ritkán tartózkodott Litvániában. Másodszer: nagyszámú francia szolgált a lengyel hadseregben, nekik viszont tilos volt Litvániába menni. Harmadszor: az élénkebb politikai és kulturális élet lengyel földön zajlott, ezért az utazóknak, akik politikai küldetéssel érkeztek a lengyel–litván állam területére, vagy akár ha csak általános képet akartak a lakosság életéről kapni, nem volt értelme, hogy meglátogassák Litvániát.

Le Laboureur francia történész 1646-ban elkísérte Ludovika Mária (1645–1667) lengyel királynét Lengyelországba, és nagyon részletes beszámolót írt az útról.³ A könyv felettébb lelkes stílusban íródott, mivel megrendelője, a francia udvar igénye az volt, hogy amennyire csak lehet, jó színben tüntessék fel a királyné új hazáját. Az utazó nem járt Litvániában, a lengyel–litván állam területén csak Gdańsktól Varsóig utazott. Ennek ellenére a szerző érintett Litvániával kapcsolatos kérdéseket. Gyakran említette a Radvila és a Sapiiega család tagjait, akik, mivel fontos politikai személyiségek voltak, részt vettek a királyné lengyelországi fogadásán.

Gaspard de Tende (1618–1697) gazdag visszaemlékezéseket hagyott hátra.⁴ Provence-ban született, az 1650-es években került Lengyelországba, és mint kincstárnok dolgozott Ludovika Mária udvarában. Felesége is az udvarban szolgált. De Tende 1667-ben elutazott Lengyelországból, de 1674-ben mint a francia követ titkára visszatért. Nem ismeretes, hogy a későbbiek során mennyi időt töltött a lengyel–litván államban. Mária lengyel királyné (1674–1696) leveléből tudjuk, Sobieski János udvarában forgott, de hivatala nem volt.⁵ De Tende – miképp saját maga megjegyezte – lengyelországi tartózkodása alatt jelentős időt töltött Litvániában,⁶ ennek ellenére nem adott információkat azokról a városokról és területekről, amelyeket meglátogatott. De Tende visszaemlékezése 29 fejezetből áll, különböző kérdéskörök szerint rendezve, melyek célja, hogy bemutassa Lengyelország–Litvánia történelmét, saját korának, vagyis az 1660–1670-es évek politikai, kulturális és társadalmi viszonyait. Munkája

rendkívül népszerű volt Nyugat-Európában, többször kiadták, és lefordították franciáról angolra és németre is.

János Kázmér (1648–1668) uralkodásának idején járt a lengyel–litván államban *Alfred Jouvin de Rochefort*.⁷ Róla csak annyit tudunk, hogy térképész volt (a lengyel–litván állam területéről is készített térképet), és Európa számos országában megfordult. Visszaemlékezéseiben szerepel egy leírás Litvánia kultúrájáról, de nem lehet biztosan tudni, valójában járt-e ebben az országban.

François Paulin Dalairac memoárjai két könyvből állnak, és oldalszám tekintetében – a többi francia utazó munkáival összevetve – ez a mű szenteli a legnagyobb figyelmet a lengyel–litván államnak. Dalairac *Chevalier de Beaujeu* álnév alatt írta az első könyvet,⁸ a második már saját, valódi neve alatt jelent meg.⁹ Mára már általánosan elfogadott, hogy a Beaujeu¹⁰ és a Dalairac név ugyanazt a személyt takarja. Az első könyv az 1679–1683 közti korszakkal, a második az 1683–1690 közti időszakokkal foglalkozik. Dalairac körülbelül 13 évig Mária lengyel királyné, Sobieski János (1674–1696) feleségének udvaroncja volt. Az összes francia memoár közül Dalairac műve tartalmazza a leggazdagabb és legszélesebb körű leírást Litvánia kulturális, politikai, katonai és földrajzi helyzetéről. Dalairac memoárjában csak egy litvániai utat említ, 1688-ban elkísérte a királyt, amikor az uralkodó litván városokban: Gardinasban (Grodno) és Vilniusban járt. K. Targosz lengyel történész szerint nem lehet teljes bizonyossággal megmondani, Dalairac valóban elkísérte-e a királyt, vagy csak a hallottak alapján írta le az országot.¹¹ Egy másik lengyel történész, W. Ziembicki hasonló véleményen van, szerinte Dalairac a legkisebb kritika nélkül leírt mindent, amit hallott.¹²

Philippe Dupont (1650 körül–1726 után) fizetett katonatiszt, a tűzérség mérnöke volt a Sobieski vezette lengyel hadseregben, részt vett a király több hadjáratában. Dupont 1671–1684 között tartózkodott Lengyelországban, akkor írta feljegyzéseit, amelyek csak 1885-ben jelentek meg.¹³ Dupont élesen bírálja Dalairac memoárjait, azt állítja, Dalairac nem autentikus módon írta le a lengyel–litván állam politikai és kulturális életét, különösen Sobieski tevékenységét. Dupont szerint Dalairac olyan dolgokat írt le, amelyeket nem látott. Mint Sobieski János tehetségének csodálójá nem tud egyetérteni Dalairac véleményével, miszerint a lengyel–litván állam hadserege szervezetlen volt. Hogy bemutassa, milyen állapotok uralkodtak valójában az országban, sorra veszi mindazokat a kérdéseket, amelyeket Dalairac tárgyalt. Nem tudjuk, Dupont járt-e Litvániában, de a litván városok, Vilnius, Gardinas rendkívül részletes leírása arra enged következtetni, ha rövid ideig is, de járt ezeken a helyeken.

Philippe Avril (1654–1698) francia jezsuita, J. F. Regnard-hoz hasonlóan, lengyelországi tartózkodása (1687–1689) idején meghívást kapott Sobieski János udvarába. Lengyelország és Litvánia Avril számára csak egy olyan ország volt, amelyen áthaladt, mikor új utat keresett Kínába. Litvániában akkor járt, amikor Lengyelországból Oroszországba ment. Litvániában találkozott jezsuitákkal – főleg a vilniusi egyetemeken tanítókkal –, akik elkísérték őt kelet felé vezető útján. Avril körülbelül két évet töltött a lengyel–litván államban, részletesebb leírást azonban nem Lengyelországról készített, miként a francia utazók általában tettek, hanem a litván medvékről és méhekről számolt be a legalaposabban.¹⁴

De Tende kivételével az említett utazók vagy egyáltalán nem jártak Litvániában, vagy csak rövid időt töltöttek el ott. Általában ezek az utazók a lengyel udvarral tartott kapcsolataik révén ismerték egymást, aminek az az eredménye, hogy leírásaik Litvánia tekintetében nagyon felületesek, és sok esetben hasonlítanak egymásra.

Litvánia elmaradottsága? Az ország általános leírása

A kora újkori Litvánia mind a mai napig úgy szerepel a lengyel és az európai történetírásban, mint Lengyelországnál elmaradottabb ország. Az elmaradottság fogalma alatt lakóinak kevésbé civilizált, kevésbé nyugatias modorát, viselkedését és szokásait, mi több erdeinek „vadságát” értették. A következőkben a 17. századi francia utazók véleményével ismerkedhetünk meg ezzel kapcsolatban.

Dalairac a litván nemességet a lengyelhez viszonyítva arrogánsabbnak, műveletlenebbnek, az embereket pedig kevésbé civilizáltnak, kegyetlenebbnek találta, az országot pedig Lengyelországnál fejletlenebbnek mondta. A litvániai tartózkodás unalmas volt számára, mivel az emberek nem voltak kellőképpen barátságosak és társaságkedvelők, egyetlen örömük a dorbézolás volt. Ahhoz, hogy valamilyen elfoglaltságot találjon az ember, vagy vadászni, vagy pedig innia kellett.¹⁵

Hasonló következtetésre jutott a litván emberek általános leírása során Jouvin de Rochefort: „A litvánok lusták és lassú észjárásúak, és mivel országuk kevésbé gazdag [mint Lengyelország], lopni kezdtek. Közönyösebbek az érzelmek és a becsület iránt, mint a lengyelek. Könnyebb bottal megnyerni őket a jó dolgoknak, mint szelíd rábeszéléssel. Kevésbé bírják a munkát, és kevésbé kitartóak.”¹⁶

A kicsapongó litván nőről alkotott kép volt a másik sztereotípia, amely alátámasztotta a litván társadalom elmaradottságáról szóló elméletet. „Ha a legkisebb ok is van, elválnak. Ha a férj öreg, a titkos szerelmi kapcsolatot nem ítélik el, de ha a férj és a feleség egykorú, a nőt nagyon szigorúan megbüntetik a házasságtörés miatt.”¹⁷

A litván nők ilyenfajta megítélése nem volt egyedülálló. Egy 17. század végéről származó és a lengyel–litván államot bemutató anonim leírás hasonló stílusban készült. Szerzője megjegyzi, hogy a tízéves lányok már nem szüzek, és külföldi kereskedők könnyen hozzájutnak ilyen lányokhoz. Az országból azonban nem lehetett ilyen lányokat kivinni, mert ha ezt megpróbálják, a kereskedők elveszítik javaikat és vagyonukat.¹⁸

T. Chynczewska-Hennel lengyel történész szerint a litván nők kicsapongó életéről és Litvánia elmaradottságáról kialakított általános kép, sztereotípia a középkorból származik, a Szent Kereszt lovagjai negatív képet festettek a pogány litvánokról, és azt elterjesztették Európa-szerte. Bár a 17. század második feléig az általuk alkotott sztereotípiák nagy része feledésbe merült, a litván nők kicsapongó voltáról szólók azonban életképesnek bizonyultak és egészen a 19. század elejéig fennmaradtak.¹⁹

A litvánok jellemének és viselkedésének negatív megítélését kiegészíthetjük a francia utazók vitáival a litván hadseregről és annak fegyelmetlenségéről. Két francia utazó, Dalairac és de Tende a lengyel–litván állam hadseregét fegyelmetlennek és ellenőrizhetetlennek mutatja be. Ezt a véleményt osztotta a legtöbb korabeli külföldi utazó. Az Özönvíz (az 1655-ös svéd támadás) idején elvesztett háború volt ennek a véleménynek a legfőbb oka.²⁰ Dupont volt az egyetlen francia utazó – mint Sobieski János híve és katonai akcióinak résztvevője –, aki tagadta ezt a sztereotípiát. Szerinte a lengyel–litván állam hadserege még mindig ugyanaz, mint amelyik megverte a török sereget Bécs alatt, és se nem rosszul felszerelt, se nem anarchikus.²¹

Tény viszont, hogy a 17. század második felében a háború okozta pénzhány miatt a katonákat rosszul fizették, akik emiatt gyakran raboltak és fosztogattak. Az anarchia olyan nagy volt, hogy a katonák még az állam legfontosabb embereinek birtokait is

kifosztották. 1661-ben K. Z. Pacas litván kancellár azt panaszolta M. K. Pacas litván hetmannak, hogy vilniusi litván katonák kifosztották jjezanasi birtokát.²²

Dalairac és de Tende műveiben a litván hadsereg úgy tűnik fel, mint amelyik barbárabb és hajlamosabb a fosztogatásra, mint a lengyel. Eltérően Nyugat-Európától a lengyel–litván államban nem tettek kísérletet arra, hogy megteremtsék a katonaság infrastruktúráját, és biztosítsák ellátását. A katonáknak maguknak kellett ellátniuk magukat, mindent maguknak kellett megvenniük. A zsoldfizetésben mutatkozó zavarok kényszerítették őket lopásra és rablásra. De Tende szerint ha lettek volna markotányosok, a rosszul fizetett katonák kifosztották volna őket még azelőtt, hogy a katonai táborba értek volna. Ő is aláhúzta, hogy a litvánok jobban hozzászórtak a rabláshoz, mint a lengyelek. „Egyáltalán nincsenek markotányosok Lengyelországban, mert egyébként sose érnének a táborba anélkül, hogy a katonák ki ne fosztanák őket, és főképpen a litvánok, akik még jobban hozzá vannak szokva a fosztogatáshoz, mint a lengyelek.”²³

Dalairac szintén negatív véleményt alkotott a litván katonákról. Memoárjaiban a litván hadsereg viselkedését a tatárok, a lengyel–litván állam legkegyetlenebb ellenségeinek viselkedésével és magatartásával hasonlította össze: „az ország... többet szenved a lengyel csapatok mozgásától, mint ellenséges betöréstől, az felér egy tűzvészsel, rabszolgasággal és megerőszakolással: [aki a zsákmány]elosztáskor a litvánokhoz kerül, jobban kell félnie, mint a lengyelektől”.²⁴

Meglepő módon a francia utazóknak a litván erdőkről szóló leírásai sokkal kidolgozottabbak, mint a litvánok általános jellemvonásairól és mentalitásáról kialakított kép. Az „erdős Litvánia” sztereotípiája középkorban keletkezett és fennmaradt egészen a 19. század végéig. A sztereotípiának megfelelően de Tende a többi francia utazóhoz hasonlóan aláhúzza, hogy Litvániában több az erdő, mint Lengyelországban. Néhány ezek közül rendkívül hatalmas: „Egész Lengyelország és Litvánia még inkább olyan ország, melyeket erdők borítanak. Olyan nagy erdők is vannak, hogy egy napig tart átkelni rajtuk.”²⁵

A királyi udvarban tartózkodó utazók többször említették a királyi vadászatokat Litvániában. A lengyel királyok gyakran vadásztak Litvániában a 16–17. században, mert ott nagy erdők voltak, amelyekben egy sor egzotikus állat élt.

A vadászat mellett az erdők bevételi forrást is jelentettek. A jövedelmek de Tende szerint nemcsak a fa eladásából, hanem mézből és almabor készítéséből származtak. A mézből a litvánok még italt is készítettek: „Ezeknek a többségükben fenyőerdőknek a jövedelme nemcsak a fa eladásából származik, inkább a méz és a viasz begyűjtéséből, amelyeket a fák üregeiben meglehetősen nagy mennyiségben lehet találni... A méz Lengyelországban és még inkább Litvániában olyan bőségben terem, hogy abból bort készítenek, mely közönséges italul szolgál.”²⁶

Dalairac szintén említi a litván erdőkben élő méheket és a mézet. Leírta a litván méz ízét, és „csodálatra méltónak” találta.²⁷ Ávril a többi francia utazóhoz hasonlóan szintén említette a méheket a „sötét és komor” litván erdőkben.²⁸

A legtöbb esetben a méz és a méhek leírását a medvékről szóló beszámolók követik. Létük szorosan kapcsolódott a nagy mennyiségű mézhez. Hihetetlen történetek ismétlődtek ember és medve közti baráti kapcsolatokról a francia memoárokból. Az egyik legelterjedtebb egy gyermekről szólt, akit medvék neveltek fel. 1663-ban a Nouvelles Ordinaires-ből értesülhettek először a nyugat-európai olvasók egy gyerekről, akit egy

medve nevelt fel, és akit Ludovika Mária királyné erőfeszítéseinek köszönhetően végül egy varsói apácarend gondjaira bízta. Antoine de Grammot, aki 1663-ban járt Lengyelországban, szintén megemlíti visszaemlékezéseiben ezt az esetet.²⁹

Dalairac szintén leírta a történetet. Memoárjai szerint János Kázmér király egy vadászat alkalmával a litván erdőkben egy 14 év körüli gyereket talált, akit egy medve nevelt fel, és aki úgy viselkedett, mint egy medve: szerette a mézet, és minden félelem nélkül játszott a medvékkel.³⁰ Avril szintén foglalkozott az esettel, ő még azt is állította, hogy meglehetősen gyakran találunk gyermekeket medvebarlangban. Avril azt is megjegyezte, mutattak neki egy iskolát Smurgoniaiban, ahol medvéket tanítottak mindenfajta mutatványra, és az itteni emberek medvetáncoltató előadásokat tartottak egész Európában.³¹ A legrészletesebb leírást végül is nem egy francia utazó, hanem a Sobieski János udvarában orvosként dolgozó ír O'Connor készítette, aki beszámolójához mellékelte egy képet is, melyen egy medve éppen egy gyermeket táplál.³²

Chynczewska-Hennel szerint az ilyen történetek szenzációnak számítottak a korabeli Nyugat-Európában, ezért ismételték olyan sokszor a francia és más országbeli utazók.³³ A medvékről szóló sok hír nagyban befolyásolta a Litvániáról és a lengyel–litván államról nyugaton kialakított képet. Úgy néztek erre az országra, mint amelyik tele van medvékkel, és amelyben normálisnak számít, ha egy medve nevel fel egy gyereket.³⁴

Ha a festményeket is hasonló szempontból vesszük szemügyre, mint a memoárokat, akkor mindenképpen meg kell említeni F. Desportes-t (1661–1743), a híres francia festőt. Ő volt a legnevesebb azon francia festők közül, akik a lengyel királyi udvarban működtek a 17. században. Desportes 1695–1696-ban tartózkodott Lengyelországban, és hazatérte után, 1697-ben festette meg *Medvevadászat* című képét, amely kifejezetten lengyel–litván téma volt. A kép realista és autentikus, mivel alkotója lengyelországi tartózkodása idején minden bizonnyal részt vett ilyen eseményen. Pontosán ábrázolta a vadászok öltözkését és a helyi emberek ruházatát.³⁵ Az a tény, hogy Desportes mecénása egy medvevadászatot rendelt, mutatja, a korabeli Franciaországban ismert volt az a sztereotípiája, amely szoros kapcsolatba hozta a lengyel–litván államot a medvékkel.

A medvéken kívül más állatokat is lehetett a litván erdőkben találni. Dalairac írta le először azokat az állatokat, amelyek ismeretlenek voltak Lengyelországban, nevezetesen a szarvast és a bölényt.³⁶ W. Ziembicki lengyel történész szerint amikor Dalairac a lengyel–litván államban tartózkodott, már nem éltek bölények, mivel a 17. század első felében kihaltak.³⁷ Dalairac tévedése nem volt példa nélküli a külföldi utazók körében. Duppont hasonlóan ír: „Ezek a nagy állatok, mint a bölények és a vadtehenek csak a litván erdőkben találhatók.”³⁸ De még a lengyel–litván állam lakói között is egészen a 19. századig élt az a hiedelem, hogy a litván erdőkben bölények élnek.

Dalairac memoárjaiban a bölény mint egy különösen hatalmas és félelmetes állat szerepel, amely villámokat szór a szemével, a bőre pedig különösen értékes. Dalairac szerint Ludovika Mária és Mária lengyel királynék bölénybőrből készült övet viseltek, hogy elkerüljék a vetélést. A szarvasnak is csodaeőt tulajdonítottak. Dalairac szerint a szarvas bal lába eredményesen gyógyította az epilepsziát.³⁹ A szarvasnak ezt a hihetetlen tulajdonságát nem a francia utazó találta ki. Chynczewska-Hennel szerint a szarvasláb gyógyító erejéről szóló hiedelem több és nemcsak 17., hanem 16. századi feljegyzésben szerepel.⁴⁰

A francia utazók – különösen Dalairac és de Tende – sok oldalt szenteltek a litván erdőkben és vizekben élő állatok leírásának. Megemlítették a pelikánokat, a mókuso-

kat, a farkasokat, illetve számos halfajtát és más élőlényt. Ezeknek a fajtáknak a bemutatása nem volt olyan részletes és kifejező, mint a szarvasé és a bölényé.

Az erdőkhez szorosan kapcsolódó téma az élelem. Erről szintén részletesen beszámoltak az utazók, különösképpen de Tende és Dalairac. Hasonlóan a többi nyugat-európai utazóhoz, akik Kelet-Európában jártak, Dalairac azt írta, hogy Litvániában nem volt hiány húsból, halból és baromfiból.⁴¹ A litvániai, vagy akár a magyarországi élelembőség sztereotípiája onnan eredhetett, hogy Nyugat-Európára ekkor a túlnépesezés és az élelmiszerhiány volt jellemző. Nagyon rossz volt viszont a kenyér Dalairac szerint, és nem voltak gyümölcsök sem, illetve hiányoztak a Nyugat-Európában megszokott édességek is. Csak a magyar bor volt ismert Litvániában. De Tende kiegészítette ezt azzal, hogy másfajta borokat is isznak, mégpedig olasz, francia és rajnai borokat.

Érdekes de Tende megjegyzése a Litvániában fogyasztott népszerű italokról. Eltérően Lengyelországtól, Litvániában a mézsör népszerűbb, mint a sör. „A lengyelek általában sört isznak, Litvániában és Ukrajnában azonban mézsört, a méhek mennyisége miatt, amelyek ezekben az erdőkben vannak... Litvániában és Ukrajnában kétfajta mézbor van, tiszta és világos, mindegyik kellemes ital, kicsit érződik bennük a viasz. Ehhez könnyen hozzászoknak.”⁴²

Dalairac megkóstolta a mézsör két fajtáját, éles különbséget tett közöttük. Megállapította, hogy az egyik fajta Vörös-Oroszországra (Kelet-Galícia) jellemző, míg a másik, a világos mézsör pedig Litvániára. De Tende-től eltérően Dalairac szerint nem azonos ízeük, a második fajta jobb, mint az első. A litván mézsör nagyon jóízű, még Sobieski János udvarában is fogyasztották, igaz, a mézsört a nemesek nemigen itták, mert túl népszerű volt a közemberek között. „A lengyelországi mézsörnek két fajtája van: az egyik, amely közönséges mézből készül, ebből a mézből csinálja a lengyel a mézsört, a másik a litvániai fehér méz, amit lipiéts-nek⁴³ hívnak: ez sokkal finomabb, ezt néha a mánásoknál is felszolgálják, és én is ittam ilyet a király vendéglátásánál, s nem tudtam megkülönböztetni a spanyolországi boroktól. Mégis a mézet nem használják nagyon az előkelők, megvetik, lenézik, mert túl közönséges ital.”⁴⁴

Nem mindig és nem mindegyik litvánt tekintették vad erdőlakónak, barbárnak, kevésbé civilizáltnak a lengyeleknél. A már említett sztereotípiát a litván közemberekre és a hadseregére vonatkozott. A litván nemesség számos leírás szerint nem volt alávalóbb a lengyelnél. De Tende megállapította, hogy a lengyeleknek és litvánoknak majdnem ugyanolyan a viselkedésmódjuk. Váratlanul még azt is hozzátette, a litvánok jobban emlékeztetnek a franciákra, mint a lengyelek, noha a litvánok távolabb vannak a franciáktól: „Nekik [a litvánoknak és a lengyeleknek] nincsenek azonos szokásaik, de többnyire ugyanúgy cselekszenek. Mindazonáltal abban az időben, amikor én Litvániában voltam, azt vettem észre, hogy a litvánok sokkal inkább tudnak franciásak lenni, a franciák mintájára, jobban közel állnak a franciákhoz, mint a lengyelek, bár távolabb vannak.”⁴⁵

Jouvin de Rochefort hasonló megfigyelésekről ad számot. A litván nemességről megállapította, „szívélyesebb, mint más lengyel területek” nemessége.⁴⁶ Nehéz megmondani, miért nyilatkoztak ilyen pozitívan a litván nemességről, de egy magyarázat mindenképpen kínálkozik. Amikor a francia utazók a lengyel–litván államban jártak, elsősorban a lengyel nemességgel kerültek kapcsolatba, és mivel Litvániát ritkábban keresték fel a külföldiek, ezért a litvánok nagyobb érdeklődést mutattak irányukban, és szívélyesebben fogadták őket. Ily módon alakult ki a sztereotípiát a litván nemesség vendégszeretetéről és szívélyességéről.

Ugyancsak érdekesek Rochefort megjegyzései a litván gazdasági élettel kapcsolatban, melyek szintén ellentmondanak annak a mítosznak, miszerint ennek az országnak nincsenek kapcsolatai a civilizációval. Rochefort leírja, hogy télen (mint ismeretes ez az évszak a legmegfelelőbb az utazás szempontjából) a lengyel–litván állam „ezen tartományában... számos híres vásárt tartottak, amelyek sok külföldi spekulánst vonzottak Hollandiából, Angliából, Franciaországból és Svédországból”.⁴⁷

Volt olyan vélemény is, amely kétségbe vonta az erdős Litvánia sztereotípiát igazát, ugyan nem francia utazótól és nem a 17. század második feléből származó. Claudio Rangoni pápai legátus, aki 1599–1607 között járt a lengyel–litván államban, egyike volt azon ritka személyeknek, akik nem értettek egyet ezzel a sztereotípiával.⁴⁸ Rangoni azt állította, hogy Litvánia se nem műveletlen, se nem erdős vidék, hanem gyönyörű természetet, tájat és erdőket ír le, amelyek tele vannak virágokkal.⁴⁹

Összefoglalásul: Litvániát bemutatásakor a francia utazók gyakran összehasonlítoták Lengyelországgal. Eszerint Litvániában több volt az erdő, melyekben a civilizálatlan köznép élt, rajtuk kívül pedig méhek, barátságos medvék és félelmetes bölények. Az utóbbi faj ugyan ekkorra már kihalt, de a francia utazók – akik azt állították, hogy látták őket – nem tudtak erről. Az erdők fura lakóin kívül igen gyakran említették az utazók azt a sztereotípiát is, miszerint a litván hadsereg szervezetlenebb és hajlamosabb a rablásra, mint a lengyel. A litván nemességről kialakított kép azonban nem volt ennyire egyoldalú. Néhány utazó, így elsősorban Dalairac kulturálisan fejletlenebbnek tartotta a lengyelnél, míg mások, így például de Tende vagy Jouvin de Rochefort szerint a litván nemesség kultúrája fejlettebb volt, mint a lengyelé.

Térjünk vissza Litvánia elmaradottságának kérdéséhez. Ahogy az előzőekben láttuk, a francia utazók nem voltak egységes állásponton a litván kultúrát illetően. Néhányan közülük Litvániát Lengyelországnál fejletlenebb országnak mutatták be, de voltak olyanok is, akik ellentétes véleményt képviseltek. Az ő véleményüket egészítheti ki a litván mágánások és városok bemutatása.

A litván mágánások nagysága és a városok szépsége

Az első pillanatra a mágánások és a városok együttes szerepeltetése az alcímben illogikusnak tűnhet. A modern kori nyugati országok tekintetében valóban így is lenne, de a 17. századi litván–lengyel államban szoros volt a kapcsolat a mágánások ereje és a városok szépsége között. A 17. században a mágánások a kulturális, a gazdasági és a politikai élet minden területén kulcspozícióba kerültek, háttérbe szorítva a nemesség más rétegeit, a polgárságot, sőt magát a királyt is. Maria Bogucka népszerű Lengyelország történetében a 17. századot a mágánások uralmának korszakaként jellemezte.⁵⁰ Litvániában a mágánások még nagyobb hatalomhoz jutottak.

Nem egyszerű egyértelmű különbséget tenni a lengyel és a litván mágánások között, ez a kérdés mindeddig megoldatlan a modern történetírásban. Lengyelnek lehet-e tekinteni a legtekintélyesebb litván családokat (Pacas, Sapięga, Radvila)? Egyrészt mint politikailag fontos tényezők sok időt töltöttek Lengyelországban és sok szállal kötődtek a lengyel mágánásokhoz, minek eredményeként nemcsak lengyelül beszéltek, hanem felvették a lengyel életformát is. Másrészről viszont a litván szuverenitás élharcosai

voltak, akik a lengyelekétől eltérő származásuk mítoszának létrehozásával megkülönböztették magukat a lengyelektől.

Manapság nehéz megállapítani, hogy a Radvilák, a Pacasok vagy a Sapiégák lengyelnek avagy litvánnak tekintették magukat, vagy csak a lengyel–litván állam lakóinak. Hogy elkerüljük ezt a problémát, nézzük meg, a francia utazók miként különböztették meg őket. Többségük nem tett semmilyen különbséget, lengyel mágnásoknak nevezte őket, vagyis a *lengyel–litván állam* mágnásainak, mivel ebben az időben a *Lengyelország* terminus egyaránt jelentette a lengyel–litván államot és Lengyelországot.

Néhány utazó viszont nagyon élesen elkülönítette őket. Dalairac azt állította, hogy a családnév alapján meg lehet különböztetni a lengyel és litván mágnásokat. A lengyel mágnások neve a birtokuk nevéből alakult ki a -ski végződés hozzáadásával. Dalairac példával is szolgált: „Franciscus de Potok”-ot és „Joannes de Zolkief”-et Pototskinak és Zolkiewskinek hívták. Litvániában és Poroszországban azonban más volt a helyzet, a német szokásra emlékeztetett: „Litvániában és Poroszországban az arisztokrata családoknak nevük van, függetlenül a földről, mint *d’Henoffok Pacok* vagy *Patzok, Sapiak, Crispinek, Tarlok, Radgivilek*, német és más országok példájára.”⁵¹

Egy másik francia utazó, Dupont a litván nemességet és mágnáscsaládokat a Jagelló-dinasztiától való függőség alapján határozta meg: „Litvániában vannak teljes jogú hercegek, akik a dicsőséges Jagelló-ház különböző ágaiból származnak. A Jagellók voltak ennek a nagyfejedelemségnek az uralkodói, ilyenek: Vichenoviecki, Michel király ebből a családból származott; Sartoriski, a Ragevillek, a Sangouskok; köztük vannak olyan nemesek, mint az Oginskik, a Crispinek, a Sapiak, a Tisquevitchek, a Pobulinskik, a Kochioulouk és még sokan mások.”⁵²

Bár különböző alapon a két utazó, amelyik évtizedeket töltött a lengyel–litván államban és tisztában volt annak viszonyaival, kétséget kizáróan litván családnak tartotta a Radvila, a Sapiega, a Krispinas és a Pacas mágnáscsaládokat. Ezen családok legkiemelkedőbb képviselőinek jelentős politikai és kulturális hatásuk volt a korabeli Litvániában, amelyet határozottan megkülönböztettek Lengyelországtól. Ez a tény ismert volt a francia utazók előtt is, annak ellenére, hogy a litván családok gyakran jártak és éltek Lengyelországban, kapcsolatban voltak a lengyel mágnáscsaládokkal és a királyi udvarral.

Noha az utazók politikai és geneológiai szempontból kísérletet tettek a lengyel és litván mágnások megkülönböztetésére, egyikük sem vizsgálta a kérdés kulturális vetületeit, de a lengyel és litván történetírásban is megvilágításra szorult a mágnások kulturális attitűdje. Tekintettel a lengyel és litván mágnások közötti szoros kulturális kapcsolatokra, a litván mágnásokat a lengyel–litván állam általános keretei között tárgyalhatjuk.

Franciaországtól eltérően a lengyel–litván államban a 17. századi barokk kultúra központja nem a királyi udvar volt, hanem a mágnások rezidenciái.⁵³ Ez a francia utazók számára érdekes és feltűnő jelenség volt, ezért visszaemlékezéseikben nemcsak a mágnások politikai befolyásának szenteltek sok oldalt, hanem viselkedésüknek, szokásaiknak és életmódjuknak is.

J. Tazbir lengyel történész azt kutatta, miként vélekedtek a külföldi utazók a lengyel–litván mágnások életformájáról.⁵⁴ A külföldi utazók szerint a kényelem, a jólét jellemezte őket, és a mágnások legfőbb tulajdonságának a vendégszeretetet és a nagyvonalúságot tekintették. A lengyel történész véleményét alátámasztja de Tende, aki el

volt ragadtatva a mágnesség becsületességétől és a külföldiek felé megnyilvánuló fi-gyelmességétől: „Az összes lengyel nemesember természetéből fakadóan becsületes. Amikor külföldiek utaznak és elmennek a házuk mellett, meghívják őket pihenni és egy italra, amennyire tőlük telik, nagyon kedvesen fogadják őket. A nagyurak nagyon bőkezűek és kiváló emberek. Ismertem olyanokat, akik házukba hívtak olyan franciákat, olaszokat és németeket, akiket nem ismertek, s akiket megvendégeltek addig, ameddig erre módjuk volt. Ugyancsak tudom, hogy Patz kancellár lovakat és pénzt adott idegeneknek anélkül, hogy neki bármilyen szolgálatot tettek volna.”⁵⁵

J. Tazbir szerint ezek a nemes vonások valójában jellemezték a mágnességeket. Az országban uralkodó szokásoknak megfelelően hatalmas összegeket költöttek társasági életre, lovakra és reprezentációra. Ebben az időben – Nyugat-Európától eltérően – a lengyel–litván államot még nem érintette meg a megtakarításra és befektetésre ösztönző kapitalizmus szelleme. A felhalmozott tőkét bálók rendezésére, templomok építésére és reprezentációra fordították. Ennek a tevékenységnek Franciaországban nem volt analógiája, ezért a francia utazók ezt nagyon lelkesen és mint különösen egzotikus jelenséget mutatták be.

Lehet, hogy a mágnesség báljainak fényét túlságosan lelkesen írták le a francia utazók, de mint ismert, többségük a középnemesi rétegből származott, és nem járt Versailles-ban. A lengyel–litván államban viszont fogadták őket a királyi udvarban, mi több ott is éltek, vagy pedig a legbefolyásosabb mágnességcsaládoknál.

Laboureur visszaemlékezéseiben találjuk a litván nemesség pompájára vonatkozó legtöbb utalást. Laboureur 1646-ban elkísérte Ludovika Máriát Franciaországból Lengyelországba. Feladata az volt, hogy részletes és pozitív képet fessen az utazásról, ezért minden egyes alkalmat megragadott, hogy a lengyeleket és litvánokat gazdag és hatalmas népnek mutassa be. A lengyel határon a királynét az ország legtekintélyesebb emberei várták, és sokan el is kísérték a királynét Varsóba. Közöttük voltak litván mágnességek is: Kazimieras Leonas Sapiega, Litvánia alkancellárja és Litvánia nagyhelymanja, Jonušas Radvila.

Radvila kíséretének számos és részletes leírása mellett Laboureur nagy figyelmet szentelt a litván mágnesség franciás vonásainak: „[Radvila] lengyel módra öltözködött. Ennek ellenére nagyon könnyen külföldinek lehetne őt nézni, mivel nagyon jól beszélt nyelvünket. Gondolkodásmódja teljesen franciásnak tűnt.”⁵⁶ Nemcsak franciás hatását, bár ez önmagában is előnyös volt a francia szemében, említi, hanem leírja Radvila nemes erkölcsét és tevékenységét, amely méltó dicső őseihez és az államban betöltött szerepéhez.⁵⁷ Több korabeli litván mágnesséhoz hasonlóan Radvila hosszabb időt töltött külföldön, tanult német egyetemeken, járt az Egyesült Tartományokban és Angliában.⁵⁸ 1633-ban Radvila Franciaországba utazott, hogy néhány ruhát vegyen magának, de ez minden, amit ottani tartózkodásáról tudunk.⁵⁹

Laboureur leginkább K. L. Sapiega gazdagságától volt elragadtatva, őt tartotta a lengyel–litván állam leggazdagabb emberének, akinek birtokaiból évi 500 ezer zloty jövedelem származik. Ez az összeg Laboureur számára hihetetlennek tűnt. Az utazó arról is írt, hogy Sapiegát négyezer lovas kísérte, a kíséret többségét nemesek alkották, de voltak köztük kozákok és tatárok is, mindegyikük vörös és zöld színű ruhákban. (Ezek a Sapiega család színei.) Laboureur azt is hozzátette, hogy nem ekkora volt a teljes kísérete, más alkalommal több tagból állt.⁶⁰ Meg kell jegyeznünk, K. L. Sapiega valóban az ország egyik leggazdagabb mágnessége volt, és nemcsak tisztségé-

ből adódóan vett részt Ludovika Mária fogadásán a határon, hanem anyagilag is támogatta az utazást.⁶¹

A. St. Radvila (1623–1656) litván nagyhetman, aki Sapieghához hasonlóan részt vett a királyné lengyelországi fogadásán, memoárjában egészen másképpen, sokkal kisebb lelkesedéssel írt az eseményről, mint a fiatal Laboureur, aki először vett részt ilyen ünnepélyen. Radvila viszont már hozzászólt az ilyen alkalmakhoz. A nagyhetman sokkal kisebb létszámúnak mutatja be Sapiega kíséretét, mi több a királyné fogadását – Laboureurrel ellentétben – teljességgel sikertelennek értékelte.⁶²

Sapiega gazdagságára vannak utalások de Tende memoárjaiban is, aki körülbelül egy évtizeddel Ludovika Mária Lengyelországba érkezése és a század közepének pusztító háborúi után járt az országban. A mágánások korabeli gazdagsága ebben az időben már mítosszá vált. De Tende szerint a korábbi időkben a mágánások olyan gazdagok voltak, hogy nemcsak tízezer fős kísérettel rendelkeztek, de saját hadsereget is ki tudtak állítani, miként Sapiega is 1648-ban. „Jól tudom, hogy Lengyelország mennyire gazdag volt, voltak urak, akik több mint tízezer fős kísérettel jöttek. Ismertem mágánásokat is, akik a szorongató szükségben háromezer fős sereget toboroztak a [nemesi] köztársaságnak saját költségükön. Így tett Leon Sapieha, Litvánia alkancellárja, aki a lengyel hadsereg nagy veresége után az ukrainai Pilavezbe érkezett 1648. szeptember 29-én.”⁶³

Mint az ország leggazdagabb emberei a mágánások beavatkoztak a városok életébe is, és hatással voltak azok képére és életvitelére. Chynczewska-Hennel szerint a 17. században a Lengyelországba és Litvániába látogató külföldi utazóknak nagyon negatív képük volt a városok többségéről. A kivételek a legnagyobb és legtöbb esetben a mágánások által uralt városok voltak: Gdańsk, Krakkó, Varsó, Poznań, Vilnius és Lwów. A külföldi utazók, különösképpen a franciák, a többi város esetében a rossz útburkolatra vagy annak hiányára panaszkodtak, minek következtében esős időszakban nagy volt a sár a városokban.⁶⁴ Nem csak a rossz utak tettek rettenetes benyomást az utazókra a kisebb városokban. Tazbir szerint a városok házainak többségét az ősi hagyományokat követve fából építették. A fából épült városok pedig a külföldi utazókban – akik saját városaikkal, amelyekben a házakat a legtöbb esetben téglából és kőből építették, hasonlították össze a litván városokat – az elmaradottság érzését keltették.⁶⁵

A francia utazók csak a két legnagyobb litván várost, Vilniust és Gardinast mutatták be részletesen. Vilnius volt a nagyfejedelemség fővárosa, Gardinasban tartották a lengyel–litván állam minden harmadik országgyűlését. Még Regnard utazó is, aki pedig sohasem járt Litvániában, megjegyzi, hogy ez a két város „Litvánia legfigyelemreméltóbb városa”.⁶⁶ A nagyfejedelemség többi városát vagy egyáltalán nem említették az utazók, vagy csak néhány rövid mondatban. De Tende például csak egy-két mondatos bekezdésben írta le a litván palatinusok székhelyeit, általában csak földrajzi helyzetüket említve. Vilniusról azt írta: „ez a város nagyon nagy és népes”, és hozzátett még néhány mondatot a város földrajzi elhelyezkedéséről.⁶⁷

Dalairac és Dupont leírásai sokkal elevenebbek. Dalairac szerint Vilnius az egész észak egyik legnagyobb és legszebb városa. Megemlítette, hogy a várost gyönyörű templomok és remek téglapaloták díszítik. A városban gazdag polgárság, illetve nagykereskedők és mindenféle kézművesek élnek.⁶⁸ Dupont is osztotta ezt a véleményt. Dalairac-tól eltérően ő még azt is megjegyezte, hogy Vilniust tekintették a lengyel–litván állam második fővárosának, és a külső kép alapján egyáltalán nem marad el az első főváros, Krakkó mögött: „Vilnát úgy tekintik, mint Lengyelország második fővá-

rosát, amely se nem kevésbé nagy és se nem kevésbé szép, mint Krakkó, amelyik az első [főváros]. Biztos, hogy ez a város számos legszebb várossal is összehasonlítható; ez nagyon jól felosztott és jól elrendezett [város], az utcák nagyon szélesek, a litvániai uraknak igen nagy számban vannak itt házaik, és sok csodálatos templom van, különösen a jezsuitákéhoz kevés hasonló van.”⁶⁹

A Neris folyót, amely mentén Vilnius épült, úgy írja le, mint amelyiket a kereskedők gyakran használják, a folyón átívelő híd pedig egy mestermű: „Ez a város a Vilia, egy nagy folyó mentén fekszik, amely felfelé több mint negyven mérföld hosszúságban hajókat visz, és a Niemenbe ömlik. Ezen egy fahidat építettek, amely remekmű volt, és melyhez hasonlót Ferté sur Marne-ban láttam, de sem az egyik, sem a másik nem maradt fenn sokáig: az előbbi a jég elsodorta, és nem tudom, mi okozta az utóbbi pusztulását.”⁷⁰

Vilniushez hasonló Gardinas bemutatása is: „Grodno... egy litvániai város, nagy és jól épített... A grodnói vár, amelyet újszerűen építettek, nagy és tágas, és az egész királyság egyik legnagyobb királyi épülete van benne. A legnagyobb litván mágánások többségének itt vannak a palotái. Egyszóval a város igen megfelelő egy még olyan nagy és még oly nagyszámú országgyűlés számára.”⁷¹

Vilniushez hasonlóan Gardinast is gazdag és fontos gazdasági központként említi Dupont, melyet gyakran keresnek fel a kereskedők: „Grodno egy igen termékeny síkságon terül el és nagyon bővelkedik az élethez szükséges mindenféle dolgokban, éppúgy, mint a környékbeli vidék, amelyet hosszú dombok határolnak, s amelyek lábánál folyik a Niemen, amely egy nagy folyó, megterhelve hajókkal tavasszal, nyáron, ősszel. Ezek a hajók Königsbergbe gabonát és más termékeket visznek, és a Balti-tengeren Európa más országaiba szállítanak és mindenféle olyan dolgot hoznak, melyeket a külföldi országok adnak, és amelyek Litvánia e részében hiányoznak; ugyanúgy a Daugava, amely még nagyobb folyó, s amely Rigánál ugyanabba a tengerbe ömlik, hasonló dolgokat szállít ennek a nagyfejedelemségnek más részébe.”⁷²

Eltérően a Litván Nagyfejedelemség többi városától Vilniusban és Gardinasban sok gazdag és pompás mágánási rezidencia volt. Ezekben a politikailag fontos városokban a mágánások nem sajnálták a pénzt a reprezentációtól. A paloták mellett nagy összegeket költöttek barokk templomok építésére, s nyugati, főképp olasz mestereket hívtak a munkálatokhoz. Sok kereskedő vett részt a városokban székelő mágánások élelmiszerrel és egyéb javakkal való ellátásában. Ily módon ez a két város mély benyomást tett a francia utazókra, és amikor a civilizálatlan vidék sztereotípiájával vetették össze őket, még inkább csodálatosnak tűntek. Anélkül, hogy jártak volna a többi városban, vagy hallottak volna róluk, az utazók egy része azt kezdte gondolni, hogy a többi litván város is ilyen szép. Ennek legjobb példája Dalairac, aki azt állította: „Litvánia városai szépek és jól építettek.”⁷³

Jegyzetek

1 A lengyel történetírásban problémaként jelentkezik, hogy a 17. századot gazdasági, politikai és kulturális szempontból egy korszaknak kell-e tekinteni, vagy a század közepén lezajlott háborúk miatt két különböző szakaszra kell osztani. Ez a probléma fogalmazódott meg abban a vitában, amelyben részt vett W. Czapliński, A. Kersten, J. Pelc, J. Tazbir, Z. Wójcik és A. Wyczański. Ld.: Polska w kulturze Europejskiej XVII wieku. Dyskusja. In: Kwartalnik Historyczny, LXXXIII. 1976. 4. sz. 858–874.

2 Z. Kiaupa–J. Kiaupienė–A. Kuncevičius: Lietuvos istorija iki 1795 metų. Vilnius, 1995. 357.

- 3 *J. Le Laboureur*: Histoire et relation du voyage de la Royné de Pologne et du retour de Madame le Maréchal de Guébriant, ambassadrice et surintendante de sa conduite... Paris, 1647 és 1648. (Angol kiadása 1649.)
- 4 *G. de Tende* (Sieur de Hauteville néven): Relation historique de la Pologne contenant le pouvoir de ses rois, leur élection et leur couronnement, les privilèges de la noblesse, la religion, la justice, les mœurs et les inclinations des Polonois avec plusieurs actions remarquables. Paris, 1686, 1687, 1694, 1697. (További kiadások: Amsterdam, 1687, Cologne 1697, 1705, Frankfurt, 1711, Leipzig, 1711. Német kiadás: Köln, 1697, angol kiadás: London, 1698. Munkám során az 1686. évi párizsi kiadást használtam.)
- 5 *K. Targosz*: Jan III Sobieski mecenasem nauk i uczonych. Warszawa, 1991. 99.
- 6 Uo.
- 7 *Alfred Jouvin de Rochefort*: Le voyageur de l'Europe où sont les voyages de France, d'Italie, et de Malthe, d'Espagne, du Portugal, des Pays Bas, d'Allemagne et de Pologne, d'Angleterre, de Danemarck et de Suede... Paris, 1672. 1–3. köt.
- 8 *F. P. Dalairac* (Chevalier de Beaujeu néven): Memoires du chevalier de Beaujeu contenant ses divers voyages tant en Pologne, en Allemagne, en Hongrie depuis l'année 1679. Paris, 1698, Amsterdam, 1700. (Munkám során a párizsi kiadást használtam.)
- 9 *F. P. Dalairac*: Les anecdotes de Pologne ou memoires secrets du regne de Jean III du nom. Amsterdam, 1699. (További kiadások: Paris, 1700, angol kiadás: London, 1700, holland kiadás: Gravenhage, 1700. Az amszterdami kiadást használtam.)
- 10 De Beaujeu (1656–1730) valós személy volt, aki Dalairac-kal ment 1679-ben Lengyelországba. Nevét Dalairac álnévként használta memoárjai első köteténél. Ld.: *K. Targosz*: Nieznane „portrety” Jana III i Marii Kazimierzy pióra François Paulin Daleraca oraz ich autor. In: Acta universitatis Wratislaviensis (Wrocław), No 1418. Historica, CII. 1992. 111–120.
- 11 *K. Targosz*: Jan III Sobieski... 107.
- 12 *W. Ziembicki*: Sobieszciana. Przyczynki do pracy „Jan Sobieski jako myśliwy”. Lwów, 1933. 28.
- 13 *Ph. Dupont*: Mémoires pour servir à l'histoire de la vie et des actions de Jean Sobieski III du nom roi de Pologne par Philippe Dupont attaché à ce prince en qualité d'ingénieur en chef de l'artillerie. Varsovie, 1885. (J. Janicki kézírata alapján adták ki.)
- 14 *Ph. Avril*: Voyage en divers états d'Europe et d'Asie, enterpris pour découvrir un nouveau chemin à la Chine etc. Paris, 1692 és 1693.
- 15 *F. P. Dalairac*: Les anecdotes... 2. köt. 356. és 361.
- 16 *A. Jouvin de Rochefort*: Pamiętnik P. Albert de Rochefort. O Polsce za Jana Kazimierza. In: Dziennik Warszawski, XVIII. 1829. 84.
- 17 Uo.
- 18 *Obraz Polski pod koniec XVII. wieku. Ze zbioru podróży, ogłoszonych w Hadze 1705. r.* Ford., jegyzetek: X. Godebski. Lwów, 1869. 13.
- 19 *T. Chynczewska-Hennel*: Rzeczpospolita XVII wieku w oczach cudzoziemców. Wrocław–Warszawa–Kraków, 1993. 201–202.
- 20 *J. Tazbir*: W oczach obcych. In: Rzeczpospolita i świat. Studia z dziejów kultury XVII wieku. Warszawa–Kraków–Gdańsk, 1971. 178–179.
- 21 *Ph. Dupont*: i. m.
- 22 *V. Kamuntavičienė*: Kristupas Zigmantas Pacas – XVII a. Lietuvos vlastybės veikėjas. Kaunas, 1998. (Kézirat).
- 23 *G. de Tende*: i. m. 233.
- 24 *F. P. Dalairac*: Les anecdotes... 1. köt. 16.
- 25 *G. de Tende*: i. m. 248.
- 26 Uo.
- 27 *F. P. Dalairac*: Les anecdotes... 2. köt. 358.
- 28 *W. Ziembicki*: i. m. 35.
- 29 *T. Chynczewska-Hennel*: i. m. 90.
- 30 *F. P. Dalairac*: Les anecdotes... 2. köt. 360.
- 31 *W. Ziembicki*: i. m. 36.
- 32 *B. O'Connor*: The History of Poland, in several letters to persons of quality published by Mr Savage. London, 1698. 1–2. köt.
- 33 *T. Chynczewska-Hennel*: i. m. 90.

34 Uo. 90–91.

35 K. Kalinowski: François Desportes: Polowanie na niedźwiedzie. In: Biuletyn historii sztuki, XX. 1958. 2. sz. 252–256.

36 F. P. Dalairac: Les anecdotes... 2. köt. 356.

37 W. Ziembicki: i. m. 29.

38 Ph. Dupont: i. m. 187.

39 F. P. Dalairac: Les anecdotes... 2. köt. 356.

40 T. Chynczewska-Hennel: i. m. 82–83.

41 F. P. Dalairac: Les anecdotes... 2. köt. 360–361.

42 G. de Tende: i. m. 278.

43 Lipiec: lengyel szó, mézet jelent.

44 F. P. Dalairac: Memoires... 209.

45 G. de Tende: i. m. 114.

46 A. Jouvin de Rochefort: Pamiętnik... 85.

47 Uo.

48 T. Chynczewska-Hennel: i. m. 240.

49 Relacje nuncjusów apostolskich i innych osób o Polsce od roku 1548 do 1690. Szerk.: E. Rykaczewski. Berlin–Poznań, 1864. 2. köt. 146.

50 M. Bogucka: Dawna Polska. Narodziny, rozkwit, upadek. Warszawa, 1987. 261–356.

51 F. P. Dalairac: Les anecdotes... 2. köt. 283.

52 Ph. Dupont: i. m. 194.

53 J. Tazbir: i. m. 172.

54 Uo. 181–184.

55 G. de Tende: i. m. 253–254.

56 J. Le Laboureur: Wypis z podróży Pani de Guebriant, posłowej nadzwyczajney do Polski za Władysława IV. In: Nowy Pamiętnik Warszawski, 3. köt. 1801. augusztus, 136.

57 Uo. 3. köt. 1801. szeptember, 264.

58 E. Kotlubajus: Radvilos. Vilnius, 1995. 112.

59 J. Radziwiłł. In: Polski Słownik Biograficzny. 208.

60 J. Le Laboureur: Wypis z podróży... i. h. 3. köt. 1801. július, 11–12., illetve Uő.: Relacja z podróży królowej Polskiej. In: Cudzoziemcy o Polsce. Relacje i opinie. Szerk. J. Gintel. 1. köt. 240.

61 Uo. 257.

62 A. St. Radziwiłł: Pamiętnik o dziejach w Polsce. Szerk. és ford.: A. Przyboś–R. Żelewski. Warszawa, 1980. 2. köt. 472.

63 G. de Tende: i. m. 251.

64 T. Chynczewska-Hennel: i. m. 93.

65 J. Tazbir: i. m. 172.

66 J. F. Regnard: Les oeuvres de M. Regnard. Amsterdam, 1771. 1. köt. 176.

67 G. de Tende: i. m. 134.

68 F. P. Dalairac: Les anecdotes... 2. köt. 362.

69 Ph. Dupont: i. m. 230.

70 Uo. 230.

71 Uo. 229.

72 Uo. 229.

73 F. P. Dalairac: Les anecdotes... 2. köt. 362.

AZ ENTELLEKTÜELEK MEGJELENÉSE A FRANCIA TÖRTÉNELEMBEN

Jelen sorok szerzője egy ízben már érintette ezt a témát a Dreyfus-ügy centenáriumaára készített tanulmányában, amelyik úgyszintén a Világtörténetben jelent meg.¹ Ily módon tulajdonképpen már közöltük az első és legfontosabb információt: az entellektüeleknek elnevezett csoport a per időszakában, még pontosabban 1898-ban jelent meg a politikai porondon, ennél fogva ez az esztendő mérföldkönek számít az értelmiség franciaországi és egyetemes történetében. Következésképpen ebben az esetben az „entellektüel” nem egyszerűen az „értelmiségi” szinonimája, mint napjainkban, hanem a századvégi francia belpolitika egyik fontos új jelenségének megnevezésére szolgáló neologizmus.

A legutóbbi másfél évtizedben váltak különösen intenzívvé az entellektüelek szerepének tisztázására irányuló társadalomtörténeti kutatások, elsősorban Franciaországban, de más európai országokban, sőt a tengerentúlon is. Ez a témakör igen sok vitát váltott és vált ki, kutatásában számos nehézség mutatkozik, kezdve a fogalom definíciójával, folytatva az entellektüelek politikai tevékenységének a globális társadalmi átalakulásokba történő beillesztésével, továbbá a nemzetközi összehasonlítás lehetőségeinek kimunkálásával, hogy csupán néhányat említsünk.²

Szűkebb témánk tárgyalásához a kiindulópont a Dreyfus-ügy legdrámaibb fejleménye: Émile Zolának a francia köztársaság elnökéhez intézett nyílt levele 1898. január 13-án, a méltán világhírűvé lett *J'accuse*, amely a Georges Clemenceau által kiadott *L'Aurore* című napilapban jelent meg. (A cím különben nem az írótól, hanem az utóbitól származik.) Zola merészsége a legtöbb nagyvárosban heves tüntetéseket váltott ki, melyeknek résztvevői őt és a zsidókat gyalázták, sőt Algírban pogromokra is sor került. A párizsi szalonokban összegyűlt írók és egyetemi oktatók kizárólag Zoláról és Dreyfus kapitányról folytattak késhegyig menő vitákat. A *Le Temps* január 15-én közölte a tiltakozók – egyetemi tanárok, irodalmárok, ügyvédek és egyetemisták – első listáját, akik Dreyfus ügyében perújrafelvételt követeltek. Zolán kívül az első aláírók között találjuk Anatole France, Émile Duclaux (a Pasteur Intézet igazgatója), Daniel Halévy, Marcel Proust, Lucien Herr nevét, akikhez a következő napokban Claude Monet, Jules Renard, a szociológus Émile Durkheim és más hírességek csatlakoztak. A felsőoktatás kiválóságai, kutatók, a toll emberei, egyszóval az értelmiségi elit lázadt fel a bíróság túlkapásai, a törvénytelen ségek ellen, egy zsidó katonatiszt védelmében. Pedig maga Zola, France és barátai sem voltak mentesek antiszemita előítéletektől; Zola 1894–1895-ben még nem sok figyelmet szentelt a pernek, csak 1896-ban törte meg hallgatását a *Zsidókért* című írásával, amely a *Le Figaro* május 16-i számában jelent meg. „Franciaországban megkísérlik, hogy szörnyűséget kövessenek el a zsidók ellen, olyan dolgot, ami túl van a józan észen, a valóságon és az igazságon. Ez századokkal vetne vissza bennünket és a legborzalmasabb végkifejlethez vezetne – írta. – Megdöbbsz em, hogy korunkban, a mi nagy Párizsunkban sor kerülhetett a fanatizmus visszatérésére, a vallásháború kísérletére.”³ Ez a cikk még nem kimondottan a

kapitány védelmében, inkább az 1894-től kezdve heves antiszemita kampányt folytató Édouard Drumont ellen irányult, aki 1886-ban jelentette meg nagy hatású könyvét, „A zsidó Franciaországot”, amely – túlzás nélkül állítható – a 19. század második felének bestsellere lett. (Egyetlen év alatt 114 kiadást ért meg.) 1889-ben megalapította a Francia Országos Antiszemita Ligát, három évvel később pedig elindította a *La Libre Parole* című napilapot. (Nem érdektelen megemlíteni sokat sejtető alcímét: „Franciaország a franciáké”.)

Az entellektüel szó megszületésére azonban még várni kellett. Clemenceau lapjában, a *L'Aurore* 1898. január 23-i számában egy cikket tett közzé, amelyben üdvözölte az értelmiségiek fentebb már ismertetett tiltakozását. „Jelzésértéktű a horizont minden pontjáról érkezett összes entellektüel csoportosulása egy eszme köré és rendületlen kitartásuk mellette. Ami engem illet, szeretném, ha ez egy, a különböző érdekek fölé emelkedő mozgalom kezdete lenne. A jövőbe vetett minden reményemet a francia szellem eme békés lázadásába vetem, egy olyan órában, amikor mindez hiányzik nekünk.”⁴ Clemenceau jellemző módon dőlt betűvel szedette ki a hamarosan ismertté váló és rendkívüli gyorsasággal elterjedő szakkifejezést.

Ez utóbbi azonban már nem Clemenceau-nak és elvbarátainak, hanem a politikai spektrum másik, jobboldali pólusán elhelyezkedő írónak, az ifjúság bálványának, Maurice Barrès-nek köszönhető. Mindössze egy héttel Clemenceau állásfoglalása után cikket helyezett el a *L'Aurore*-nál sokkal olvasottabb *Le Journal* című napilapban Az entellektüelek tiltakozása! címmel. Barrès felkapta az új szót, azonban úgy definiálta, hogy ez egyértelmű volt az „elbizakodott” dreyfussard-ok ostromozásával. „Entellektüel: olyan egyén, aki meg van győződve arról, hogy a társadalomnak a logikára kell épülnie. Nem ismeri fel, hogy a társadalom a valóságban a múltból származó és talán az egyén értelmének ellentmondó szükségszerűségeken nyugszik (des nécessités antérieures).”⁵ Az év őszén, 1898. október 4-én ugyancsak a *Le Journal*-ban megjelent, A kérdés állása című közleményben a következőket írta: „In abstracto, mindenkinek szíve joga, hogy ilyen vagy olyan tézist védelmezzen, hogy becsülje vagy becsmérelje a hadsereget, a katonai igazságszolgáltatást, a fajok harcát. Azonban nem az önök szívére, hanem Franciaországról van szó, ennél fogva ezeket a kérdéseket a francia érdekeket szem előtt tartva kell vizsgálni. Nem szabad megszüntetni a hadsereget, mert – higgyék el nekem – egy milícia nem lenne elégséges Lotaringiában. Nem kell eltörölni a katonai bíraskodást, mert ami jelentéktelen hibának számít a polgári eljárásban, súlyos következményekkel járhat a katonai bíróság esetében. Nem kell állandóan panaszkodni az antiszemita mozgalom miatt egy olyan pillanatban, amikor valamennyien észleljük óriási hatalmát annak a zsidó nemzetnek, amely »felforgatással« fenyegeti a francia államot.”⁶

A barrès-i képlet tökéletesen világos: mivel Franciaország 1871-től kezdve szüntelenül a Németországgal szembeni revansra készült, s mivel ennek eszköze értelemszerűen a hadsereg, minden, ami ez utóbbi ellen irányult, az ő szemében bűnnek számított. Az újnacionalizmust képviselő Barrès bizonyos determinizmust hirdetett meg, aminek a lényegét abban látta, hogy az ő cselekvését a föld és a halottak irányítják, az ő szavuknak kell engedelmesskednie.

Az újnacionalizmus másik sikeres képviselője Charles Maurras volt. Ő dolgozta ki az integrális nacionalizmus elméletét. Úgy tette fel a kérdést, vajon képes-e a köztársasági demokrácia hatékonyan képviselni a nemzeti érdeket? S ha nem, mivel lehet he-

lyettesíteni? Az önmaga által feltett kérdést Maurras úgy válaszolta meg, hogy „Franciaországban az örökletes monarchia a természetes és ésszerű alkotmányos berendezkedés, a központi hatalom egyetlen lehetséges formája. Király nélkül előbb gyengül, majd szükségképpen elvész mindaz, amit a nacionalisták meg akarnak őrizni. A lényeg tekintve tehát a rojalizmus megfelel a nacionalizmus különböző kívánalmainak: ő maga az integrális nacionalizmus.”⁷

Mind Barrès, mind pedig Maurras számára közömbös volt Dreyfus kapitány ártatlansága vagy bűnössége, ők kizárólag a hadsereg ütőképessége szempontjából ítélték meg az egész peres eljárást. Ami pedig érvényesülésüket illeti, részben megismételték a Szent Szövetség korának konzervatív, legitimista gondolkodói: Louis de Bonald és Joseph de Maistre egyes állításait. Az antidreyfussard-ok vezéreinek írásaiban megtalálható továbbá az antiintellektualizmus, az antiindividualizmus, az antiparlamentarizmus, illetve a dekadencia elvetése, valamint az ellenségkép megalkotása. Szerintük Franciaország biztonságát elsősorban a zsidók, továbbá a szabadkőművesek és a protestánsok veszélyeztették. E témakör kitűnő monográfusa, Michel Winock szerint Barrès és Maurras számára a Dreyfus-ügy szolgáltatta az alkalmat arra, hogy megalkossák az „intellektualizált nacionalizmust”.⁸

Végleg megtagadva a felvilágosodás legszélesebben értelmezett örökségét, a ráció kultuszát, a jobboldaliak egyik legkedveltebb témájává lett az antiintellektualizmus, az „állítólagos” entellektuelek önhittségének ostromozása, akik magukat a gondolat arisztokratáinak állítják be, s akik ezért a nemzet életösztone ellen lépnek fel. Röviden: rossz franciák. Barrès szerint „egy fél kultúra lerombolja az ösztönt anélkül, hogy öntudattal helyettesítené”.⁹ Számára Zola nem volt francia, mert gyökértelen velencei módján gondolkodott.

Eddigi fejtegetéseinket összefoglalva tehát az a fő következtetés vonható le, hogy a Dreyfus-per által a századfordulón gerjesztett nagy társadalmi és politikai mozgások ébresztőleg hatottak az értelmiségre, azonnali politikai cselekvésre készítették azt a tudósokból, írókból, művészekből, egyetemistákból és tanárokból álló jelentős számú csoportot, amelynek tagjai ugyan semmilyen párthoz nem tartoztak, de belső meggyőződésből, felelősségérzettől áthatva elkötelezték magukat egy eszme: a köztársasági és demokratikus rendszer védelme mellett. Az 1898-as esztendő az övéké volt, az elkötelezett értelmiségieké, vagyis az entellektüeleké. A Dreyfus-per azonban egy másik előjelű kiválasztódást is előidézett, kialakult a szintén sok kiválóságot felvonultató ellentábor, amely az újraértelmezett nacionalizmus jegyében bontott zászlót. A következőkben arra teszünk kísérletet, hogy felvázoljuk a dreyfussard-ok és antidreyfussard-ok egymás elleni küzdelmének módszereit és csoportjaik szociális összetételét.

A szétválási folyamatot jelentősen felgyorsította Zola pere, amely a hadbíróság 1898. február 23-i ítéletével végződött: az író egy év börtönre és 3 ezer frank pénzbírságra ítélték. Ez a per – még inkább, mint a Dreyfus-per – előidézte az értelmiségiek átcsoportosulását. Eddig a pillanatig az entellektüelek főként petíciókkal, nyílt levelekkel és felhívásokkal operáltak, de mivel Zola perében a törvény megsértése még nyíltabban valósult meg, mint Dreyfus esetében, így felmerült a jog és a törvényesség folyamatos, a kapitány ügyén túlmutató védelmének szükségessége, és hamarosan felvetődött egy szilárd szervezeti bázis kiépítésének gondolata. Mégpedig azokon a megbeszéléseken, amelyek Ludovic Trarieux ügyvéd, volt igazságügy-miniszter lakásán zajlottak le többek, így Émile Duclaux, Yves Guyot újságíró és egy katolikus jogász,

Paul Viollet részvételével. (Az utóbbi alapító kivételt képez a katolikusok között, akiknek tömegei feltétlenül hittek Dreyfus bűnösségében. Viollet a következő év februárjában mint a liberális katolicizmus képviselője részt vett egy új szervezet, a Katolikus Bizottság a Jog Védelmére alapításában is.) Hivatalosan 1898. június 4-én alakult meg Az Emberi Jogok Ligája; ünnepélyesen felolvasták az 1789-ben kiadott Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozatát, s az ebben foglalt alapelvek megvédését jelölték meg szervezetük céljának. Első központi bizottságában hét politikust, tizenhárom egyetemi oktatót, öt irodalmárt és három különböző foglalkozási ághoz tartozó személyt találunk. Ez a bizottság segítséget ígért „mindenkinek, akinek szabadságát veszély fenyegeti, vagy akinek a jogait megsértik”.¹⁰ A liga által kidolgozott reformprogram előírta az állam és az egyház szétválasztását, a szegényügy átszervezését, az erkölcsrendészet és a haditanácsok megszüntetését. A bírói igazságszolgáltatás mellett létre kívánták hozni a politikai, a pénzügyi és a társadalmi igazságszolgáltatást. Az ügyvéd Trarieux „szuper-igazságügyminisztériumnak” nevezte el a ligát, amely azonban feladatának tartotta a demokratikus öntudat szervezeti feltételeinek megteremtését is. Ezek a célkitűzések messze túlmutatnak az adott helyzet exigenciáin.

A ligához elsőként csatlakozók többsége az oktatásban dolgozott, és korábban különféle társszervezetekben: szabadgondolkodók egyesületében, szabadkőműves páholyokban, munkaközvetítő hivatalokban és baloldali politikai pártokban tömörült. A nevesebbek közül megemlíthjük Joseph Bédier medievistát, Tristan Bernard drámaíró, Daniel és Élie Halévy történészeket, a szociológia tudományának egyik alapítóját, Émile Durkheimet, végül Henri Hauser történetírót. Egy év múlva a liga 8000, 1904-ben pedig már 60 000 tagot számlált.

A politikai harc belső logikájából következően az antidreyfussard-ok hasonló kezdeményezésre szánták el magukat, hogy bebizonyítsák: az egyetemek, a szépművészetek és az irodalom világa a maga egészében nem állt Dreyfus oldalára. 1898 októberében egy tiltakozást köröztettek a párizsi gimnáziumokban. Az első sikeren felbuzdulva elhatározták, hogy híres emberekhez fordulnak támogatásért. Barrès 1898. december 20-án javasolta, hogy alapítsák meg a Francia Haza Ligáját, és indítványa napvilágot is látott a *Le Journal* című újságban. „Többé nem mondhatják azt, hogy az intelligencia és az entellektüelek – hogy ezt a rossz francia szót használjuk – egy oldalon állnak. Dreyfus esete önmagában jelentéktelen. Az teszi súlyossá, hogy őt kiagyalták és felhasználják antimilitarista és internacionalista eszmék szolgálatában. Pontosan ez ellen akarunk cselekedni.”¹¹ A legkevesebb, amit a csatlakozási felszólítást aláírók listájáról mondhatunk: impozáns. Nem kevesebb mint 22 akadémikus adta beleegyezését, köztük François Coppée, a jó nevű költő, Paul Bourget író, aki pszichológiai regényeiben a tradicionális értékeket emelte piedesztálra; a szépirodalmat és a művészvilágot Alphonse Daudet, Pierre Louÿs költő, Frédéric Mistral, a Magyarországon hajdan igen népszerű Verne Gyula, Jean-Louis Forain vésnök és festő, Edgar Degas, Auguste Renoir és Vincent d’Indy zeneszerző képviselték. Utolsó helyen említjük ennek az egész szervezkedésnek az értelmi szerzőit, szellemiségének kialakítóit, Barrès-t és Maurras-t.

Az 1898. december 31-én megalakított Francia Haza Ligájával és – szélesebb ívet átfogva – az antidreyfussard-ok egész fellépésével kapcsolatban el kell oszlatni egy tévhitet, jelesül azt a feltételezést, hogy egységesek voltak. Mindenekelőtt nem szabad egyenlőségjelet tenni nézetrendszerük és az antiszemitizmus közé. Barrès és még so-

kan mások persze antiszemitaak voltak, azt hirdették, hogy a három kisebbség: a zsidók, a protestánsok és a szabadkőművesek csodálatos aktivitásuknak és egymás közötti megegyezésüknek köszönhetően sokkal nagyobb erőt képviselnek a közéletben, mint a lakosság passzív és apatikus többsége. Így nem csodálható, hogy húsz éve ők birtokolják – közvetlenül vagy közvetve – a hatalmat, ők vezetik Franciaországot. Velük ellentétben nem kevesen voltak azonban olyanok, akiket a revans ügye, közelebről a hadsereg egységének a féltése vitt a soraikba, tehát az újsütetű nacionalizmus másik ágához tartoztak.

Más ellentétek is megosztották a Francia Haza Ligáját. Kezdetől fogva két irányzat mutatkozott benne. Az egyik, a mérsékeltebb, amely határozottan elutasította az antiszemita ihletésű nacionalizmust. A másikat Barrès képviselte, aki – a csatlakozók nagy számát és politikai-közéleti súlyát szem előtt tartva – azt az ambiciózus tervet dolgozta ki, hogy a ligából egy nacionalista és populista jellegű, valódi politikai pártot hoz létre. Ezek a pártpolitikai és természetesen választási törekvések azonban nem feleltek meg az eredeti elképzeléseknek, ráadásul a frakciózás légkörét teremtették meg, ezért a mérsékelt elemek kiváltak a szervezetből.

A liga félhivatalos orgánumává lett L’Echo de Paris – miután belevetette magát az antidreyfussard-ok hadjáratába – magához vonzotta a nacionalista és katolikus olvasók jelentős részét. Ez a jól szerkesztett és megírt, színvonalas újság az egyik modern francia sajtótörténet szerint jól illusztrálja azt az állandóan jelen lévő páni félelmet a szocializmustól, amely az 1848-as forradalomra, de legfőképpen az 1871-es párizsi kommunre emlékező francia polgárságot eltöltötte a századfordulón. (Jellemző, hogy a L’Echo 1906-ban cikksorozatot indított „a közelgő forradalomról”).¹²

Köztudott, hogy bármely politikai párt, ebben az esetben egy annak a rangjára pályázó szervezet tényleges súlyának megmérettetésére általában választásokon kerül sor. Csakhogy 1902-ben a baloldali blokk aratott győzelmet, és ez véget vetett a Francia Haza Ligája rövid életű virágzásának, s hamarosan eltűnt a politika süllyesztőjében.¹³

Áttérve a két liga tagságára, társadalmi összetételükkel kapcsolatban néhány jellemző adat áll rendelkezésünkre. Az entellektüelek vonatkozásában emlékeztetnünk kell az olvasót az 1898. január 15-én napvilágot látott tiltakozásra, a perújrafelvétel követelésére. E petíció aláírói között 261 egyetemi és középiskolai tanár, továbbá 230 irodalmár és újságíró volt. A Francia Haza Ligája első 11 listája alapján az írók és művészek aránya 16,6%, az egyetemistáké 16%, a harmadik kategóriát képező tanárok és tisztviselőké pedig 11,3% volt.¹⁴ A mennyiségi mutatók azonban nem tükrözik hűen ezeknek a csoportoknak a kulturális életben elfoglalt helyét, befolyását. Figyelembe kell venni, hogy 26 akadémikus, a Collège de France és más tudományos intézmények több tucat tudósa, továbbá népszerű írók és befutott zeneszerzők adtak rangot az új képződménynek.

Ha a meghallgatottság-olvasottság nézőpontjából vizsgáljuk az egyes csoportok szerepét, nem lehet kétséges, hogy a sajtó munkásainak megkülönböztetett figyelmet kell szentelnünk. Hogy Dreyfus peréből „Ügy” lett, az nagymértékben az újságíró Clemenceau-nak és lapjának, a L’Aurore-nak köszönhető. Nem feledkezhetünk meg a szocialista Jean Jaurès-ről sem, aki a La Petite République Socialiste-ből Dreyfus-párti orgánumot csinált. Említést érdemel még a Le Siècle, amely szintén a dreyfussard-ok szócsöve lett. Az ellentétes oldalon Barrès, Drumont (lapja a La Libre Parole), a Le Petit Journal, amely 1898-ban átlépte a bűvös egymillió határt a példányszám tekintetében,

továbbá a népies hangvételű, katolikus La Croix, amelyik az 1880-as évek végén a köztársaságot államcsínnyel megdönteni akaró Georges Boulanger tábornokot támogatta, majd a Dreyfus-per időszakában harcos antidreyfussard és antiszemita irányvonalat képviselt.

Az újságíróknak tehát – vezércikkeikkel és a napi eseményeket ismertető és kommentáló krónikáikkal – igen jelentős szerepük volt abban, hogy a két szemben álló értelmiségi tábor kialakult és intézményesült. Tulajdonképpen az 1880–1890-es években alakult ki a modern értelemben vett újságírói hivatás, amit egy névváltoztatás is jelez: a korábbi „publicista” terminus helyét mindinkább a „zsurnaliszta” foglalta el. (A magyar nyelv nemigen tudja érzékeltetni a kettő közti különbséget.) Frázisnak tűnik, pedig nem az: a sajtó az „Ügy” időszakában lett nagyhatalommá.

Rá kell még mutatni a két irányzat eszmetörténeti kapcsolódásaira is. Dreyfus híveinek tábora változatlanul a scientizmust vallotta a magáénak, amelynek szembe kellett néznie a kor nagy kihívásával, a szociális kérdéssel. Ebben nagy segítségére volt Durkheim szociológiája, közelebbről 1894-ben kiadott nagy műve, a *Règles de la méthode sociologique*. A *L'Année sociologique* című társadalomtudományi folyóirat körül csoportosulók egyértelműen Dreyfus mellé álltak.

Az antidreyfussard-ok eszmei kapcsolódási pontjukat a század végén kibontakozó, a felvilágosodással perlekedő antiracionalizmusban találták meg. Arra vállalkoztak, hogy megjelenítik a politikában azt a nagy felfogásbeli változást, amelyik a társadalom egy részénél világosan megmutatkozott: a hagyományos demokratikus értékek elutasítását. Az erős áramlatot képviselő ultramontán katolicizmus is ezért rokonszenvezett Barrès mozgalomával, továbbá a társadalmi problémákra adott nacionalista és antiszemita válaszok okán. Mint minden szélsőséges ideológiában, ebben is sok volt az emocionális és irracionális elem.¹⁵

Az entellektüelek mozgalmának volt egy szocialista leágazása is. A nevezetes 1898-as esztendőben, egy faszobrász munkás javaslatára megszületett a népi egyetemek létrehozásának eszméje, majd 1901-ben megalapították a Népi Egyetemek Szövetségét. Tanítók, tanárok, magasan kvalifikált értelmiségiek siettek az úttörők segítségére; France például Montreuil-ben „munkásestéket” szervezett. Ki kell domborítani azt, hogy egyrészt egy munkás ötlete realizálódott, másrészt, hogy nem pusztán egyéni kezdeményezés volt ez, hanem a Dreyfus-ügy iskoláján keresztülment és az elméleti kérdések iránt fogékonyabbá lett munkásrétegek igényének a kielégítése valósult meg. Semmi meglepő nem volt abban, hogy a jobboldal mélységesen elítélte a népi egyetemek létrehozását, efemer jelenségnek, inkohereus alkotásnak bélyegezte, amely csak arra jó, hogy teret engedjen az anarchista szellemiségnek, összevegyítse a művelteket az analfabétákkal, a tudósokat a tudatlanokkal. Ez a gáncsokodás sem tudta azonban megakadályozni, hogy a szövetség könyvesboltot nyisson, amelyik megindított egy új sorozatot *Bibliothèque socialiste* címmel. Szövegeket jelentettek meg Émile Vanderveldétől, Alexandre Millerand-tól, Anatole France-tól és Léon Blumtól. Ez a csoport, létszámában megnövekedve, felvette a Szocialista Unió Csoportja nevet és Jaurès Francia Szocialista Pártjához csatlakozott. Sőt, részt vett a Jaurès által szerkesztett *L'Humanité* megalapításában is. Ebben az esetben Jaurès személye volt az összekötő kapocs „a horizont más sarkából” érkezett és a szocialista dreyfussard-ok között.¹⁶

A 20. században, pontosabban az első világháborús kataklizma után, sorsdöntő változások következtek be Európában, így az értelmiség helyzetében is. Éppen csak „súrolva” ezt a témakört, két olyan jelentős időszakot említünk, amikor ismét nagy szükség volt a helytállásra: az 1930-as, továbbá az 1945 utáni éveket. Az előbbit a fasizmus rohamos térnyerése jellemezte, amely ellen összefogtak a tisztességes emberek. Csak-hogy az 1930-as években nemcsak a fasizmus, hanem a sztálinizmus is kihívást jelentett az entellektüelek számára, akik mellesleg – legalábbis egy részük – már nem is voltak pártonkívvüliek. A századfordulón megfigyelt polarizálódás tehát megismétlődött, jöllehet egészen más történeti feltételek között. Az örlődés a kettős veszély közt számos meghasonláshoz és egyéni tragédiához vezetett.

Az entellektüel szó, amint láttuk, eredetileg gúnynév volt. S ahogy ez már történni szokott, a kigúnyoltak vállalták és büszkén viselték ezt az elnevezést. Megjelenésük egy kivételes, többé soha vissza nem térő történelmi pillanatnak volt köszönhető. Az egyik legújabb monográfia szerzőjének véleménye szerint „ez az értelmiség lázadása volt a maga tiszta formájában, amely tudatára ébredt, ha nem a hatalmának, akkor méltóságának, amely őt kötelezi”.¹⁷

Jegyzetek

- 1 *Vadász Sándor*: A Dreyfus-ügy legújabb irodalmáról. Világtörténet, 1994. ősz-tél. 51–62.
- 2 *Vö. Chr. Charle*: Les intellectuels en Europe au XIXe siècle. Paris, 1996. 17–31. és *P. Ory*: Les intellectuels en France. Paris, 1992. 5–12.
- 3 Idézi *H. Mitterand*: Pourquoi Zola a écrit 'J'accuse'. In: L'Histoire, 1994. janvier, 45.
- 4 Idézi *M. Winock*: Le siècle des intellectuels. Paris, 1997. 26.
- 5 *H. Mitterand*: i. m. 57.
- 6 *Uo.* 65.
- 7 *R. Girardet*: Le nationalisme français. Anthologie 1871–1914. Paris, 1983. 202–203.
- 8 *M. Winock*: i. m. 37.
- 9 *Uo.* 27.
- 10 *M. Winock*: i. m. 36. Lásd még az Emberi Jogok Ligája jelenlegi elnökével, az ismert történésszel, Madelaine Rebérioux-val készített interjút: L'Histoire, 1994. janvier, 112–115.
- 11 *M. Winock*: i. m. 48.
- 12 A sajtóra lásd: Histoire générale de la presse française. 3. Paris, 1972. 346–347.
- 13 A „ligák háborújáról”, tagságuk összetételéről lásd *P. Ory*: i. m. 20–23.
- 14 *Vö. M. Winock*: i. m. 26. és *P. Ory*: i. m. 23.
- 15 A kulturális kölcsönhatásokra lásd: *P. Ory*: i. m. 38–40.
- 16 *M. Winock*: i. m. 91–97.
- 17 *J. D. Bredin*: L'Affaire. Paris, 1983. 475.

A HORVÁTOK KOSSUTH-KÉPE

A kortárs horvát közvélemény, az utókor és a horvát történetírás által Kossuth Lajos személyéről, alakjáról, korabeli politikai, valamint történelmi szerepéről alkotott kép híven tükrözi a reformkor, 1848–49 és a dualizmus korszakának magyar–horvát viszonyait. A horvátok Kossuth-képének alakulását egyaránt befolyásolták a Budapest és Zágráb viszonyában fennálló ellentétek, s a politikaformáló elitiek közötti időnkénti közeledési kísérletek.

Az 1840-es években a horvát nemzeti mozgalom, az illirizmus tagjainak, illetve sajtójának Kossuth-képét eleve meghatározta a illírek és a magyar liberális ellenzék között fennálló, feloldhatatlannak bizonyuló politikai szembenállás. A horvát mozgalom lapja, a Gaj által alapított *Ilirske narodne novine* (majd *Novine horvatsko-slavonsko-dalmatinske*) részben már alapításától fogva, de különösen 1842-től kezdve állandó vitában állt Kossuth Lajossal és a magyar ellenzékkel, s Kossuthnak a horvát nemzeti követelésekkel szembeni álláspontját rendszeresen bemutatta a horvát olvasóknak. Ennek következtében Horvátországban a közvéleménynek a Nemzeti Párthoz húzó részében egy markánsan negatív Kossuth-kép alakult ki, Kossuthot egyértelműen a horvát ügy ellenségének tartották, mivel megkérdőjelezte a horvát közjogi elmélet megalapozottságát, s ezen keresztül a szokásjogon alapuló régi horvát autonómia jogi alapjait – akkor, amikor a horvát nemzeti mozgalom ezek kiszélesítésére törekedett. Amikor pedig 1845-től kezdve a Kolowrat és Apponyi képviselte birodalmi körök a magyar liberális ellenzékkel szemben álló illíreket a magyar konzervatív körökhöz igyekeztek közelíteni, Gaj lapjában egy sajátos kettősség jelent meg a magyarok megítélésében: míg a konzervatív magyar arisztokratákat a horvátság barátaiként tüntették fel, s nagy tisztelettel adóztak a gazdasági, technikai modernizációt hirdető Széchenyinek, külön kihangsúlyozva a nemzetiségek iránti toleráns magatartását, annál hevesebben támadták a magyar ellenzéket és Kossuthot, mint a horvát ügy fő ellenségeit.¹ Így egy sajátos differenciáltságot tükrözött az illír sajtó magyarságképe az 1830-as évekhez képest (amikor minden magyart egy kalap alá vettek): egyik oldalon álltak a horvátok irányában toleráns „jó” magyarok, a másikon a Kossuth képviselte „gonosz szándékú”, a horvát nemzetiség megsemmisítésére törekvő magyar ellenzék.

Ennek a képnek a kialakulásához a magyar ellenzék és Kossuth maga is nagymértékben hozzájárult, hiszen hasonlóan éles hangnemben polemizált a Horvát Nemzeti Párt eszméivel és politikai gyakorlatával. E viták hangnemére jó példa Kossuthnak a *Pesti Hírlap* 1845. december 30-i számában megjelent *Válasz a Kőrös megyei illír pártiak dühöngéseire* című cikke, amely természetesen a zágrábi sajtóban azonnal hasonló stílusú reakciót váltott ki (mint tudjuk, Kossuth e cikkére Széchenyi is erőteljesen reagálni kívánt, de válaszat a pesti lap nem közölte le).² A zágrábi *Novine horvatsko-slavonsko-dalmatinske* 1846. február 14-i számában *Még egy válasz Kossuth úrnak* című cikkében így ír: „Kossuth úr azzal a tiszteletlen kifejezéssel él, hogy

mi Magyarország ellen dühöngünk. Én erre azt válaszolom, hogy ő pedig illirphóbiában – illírelleses dühöngésben – szenved.”³ A cikk a továbbiakban hazugsággal vádolja Kossuthot, azt állítva, hogy azon a bizonyos Körös megyei gyűlésen az illírek nem a Vukovár–Fiume vasút ellen léptek fel a trieszti vonal érdekében, mint azt a magyar politikus írta, hanem kizárólag Kossuth személye ellen: „Mivel mi Kossuth urat és elveit gyűlöljük, ezért azt szeretnénk, ha e vasút ügyvivőjeként hozzánk többé soha ne látogatna el.”

Az ellentéteket Kossuth és a horvát nemzeti mozgalom között tovább élte, hogy a magyar ellenzék az ún. Horvát–Magyar Pártot, az illírek fő politikai ellenlábását támogatta. Hevesen reagált az említett zágrábi lap Kossuth 1845. november 15-i (Pest vármegye közgyűlésén tartott) beszédére, amelyben erőteljesen bírálta az illíreknek az önálló horvát helytartótanácsra vonatkozó követelését.⁴ Bár Kossuth felismerte a veszélyt, ami a horvát nemzeti mozgalomnak Bécs felé sodródásából adódott, s megpróbált tárgyalni prominens illír személyiségekkel (így Ambroz Vraniczanyval, sőt Gajjal is), követeléseiből egyik fél sem engedett, így a magyar–horvát viszony 1845 és 1848 között tovább romlott, s ezzel együtt a horvát közvéleménynek (pontosabban újságot olvasó részének) a Kossuth-képe még negatívabbá vált.

A Horvát–Magyar Párt tagjainak a magyar ellenzékéről és Kossuthról alkotott képe persze ennél jóval pozitívabb volt, ám ennek a magyar liberálisokkal sajtóságos szövetségben lévő, de voltaképpen maradi nézeteket képviselő horvátországi pártnak nem volt saját sajtóorgánuma, így a közvéleményre, különösen az értelmiségre kevés befolyással bírt. Az illírek és Kossuth vitája ugyanakkor 1846-ban a fent említett hangnemben folyt tovább: „...esküdt ellenségünk a legelvetemültebb végletekhez folyamodik, s nem átalija a legundorítóbb inkvizitori rágalmazó szerepét felvállalni! Az ellenzéki orgánum egykori vezetője azon fáradozik, hogy ellenünk hangolja a kormányt, amiért panaszt emeltünk, nem tudván tovább elviselni az általa és cimborái által ellenünk elkövetett igazságtalanságokat; a szabad sajtó bátor bajnoka úgy lealázza magát, hogy a cenzúra ügyében tett panaszainkon gúnyolódik” – írja a Novine horvatsko–slavonsko–dalmatinske ez év február 21-i számában.⁵ A zágrábi lap 1846. február 25-i számában pedig előbb hosszasan felsorolja a pozsonyi országgyűlés különböző ülésein a magyar képviselők szájából elhangzott, a horvátok által sérelmezett kijelentéseket, mint például: „Horvátországra csak akkor vár fényes jövő, ha maguk a horvátok fogják siettetni annak a napnak eljövetelét, amikor nyilvános tanácskozásaik termeiben a latin helyett a magyar nyelv fog zengeni”, vagy „Hol van az a Horvátország? – hiszen az már Mátyás király idejében megsemmisült!”, vagy „...mindannyian egyetértünk abban, hogy a horvátoknak csak annyit engedhetünk meg, hogy a magyar és a latin nyelv között válasszanak.” E felsorolás után a zágrábi lap így szólította meg Kossuthot: „Kossuth úr, tegye a szívére a kezét, ha valaki ilyen rendelkezéseket kívánna foganatosítani a magyarok ellen (amitől azonban nem kell tartania), vajon nem ön lenne-e az első, aki bizonyosan, tekintet nélkül bármire is, szembeszállna vele...”⁶

Az 1847–48-as pozsonyi országgyűlésen történtek, s azoknak zágrábi sajtóvisszhangja még jobban befeketítette a horvát nemzeti mozgalom tagjainak szemében az addig sem túl fényes Kossuth-képet. Ezen az országgyűlésen ugyanis Kossuth egyik felszólalásában megkérdőjelezte Horvátország közjogi különállásának pusztá létét is („nincs Horvátország”), s csak úgy volt hajlandó elfogadni a „Horvátország” szó használatát, „...hogy e kifejezésnek semmi diplomatikai erő nem tulajdonítatik...”⁷ Ez a

kijelentés az, amit a későbbiek folyamán mind a horvát közvélemény, mind a horvát történetírás leginkább összekapcsolt Kossuth személyével és 1848-cal, olyan formában, hogy: „Hol van Horvátország? – én nem találom a térképen.”⁸ Természetesen a kijelentésnek nem földrajzi, hanem közjogi jelentést tulajdonítottak. Ugyanezen pozsonyi országgyűlés kapcsán Tade Smičiklas 1879-ben megjelentetett történeti munkájában azt állítja, hogy Kossuth Metel Ožegović horvát követnek is (tehát nemcsak a szerb Stratimirovićnak) kijelentette: „Döntsön közöttünk a kard!”, de ezt más horvát történészek később nem emlegették.⁹

Mindezekből kiderül, hogy már jóval 1848 tavaszának és nyarának eseményei előtt a horvát nemzeti mozgalom Kossuth-képe olyannyira negatív színezetűvé vált, hogy ezen a magyar kormánynak 1848 tavaszán a horvát nemzeti követeléseket nagyrészt elutasító álláspontja, de még a szeptemberben Jelačić hadjárata révén nyílt fegyveres összecsapásba torkolló magyar–horvát ellentétek sem tudtak már nagyon sokat rontani. Amikor a magyar kormány, s maga Kossuth is, Jelačić készülődését látván 1848 nyarán békülékeny hírokat kezdett pengetni, s törekedni kezdett komoly engedmények árán kiegyezni a horvátokkal, a horvát közvéleményben oly nagy fokú volt a bizalmatlanság, hogy a Novine dalmatinsko–horvatsko–slavonske egy augusztusi cikkében az illír Bogoslav Šulek Kossuth békülékeny beszédét bírálva óvatosságra intette a horvát tárgyaló küldöttséget. Kétkedett a magyar szándék őszinteségében, s úgy vélte, a horvátok számára hasznos paktumot a magyarokkal csak kard és ágyú segítségével lehet kötni.¹⁰ Zágráb és Pest konfliktusának persze számos, nem efféle szubjektív oka volt, de ez a példa jól érzékelteti a horvátországi közhangulatot és a Kossuthhoz fűződő viszonyt.

Arról, hogy milyen képet alkotott Kossuthról Jelačić támadó serege, több forrásból is értesülhetünk. Az egyik ilyen forrásnak a magát tiszteletbeli horvátnak tekintő Neustädter báró, császári tábornok és Jelačić szárnysegédje emlékiratai tekinthetők, amelyekben külön fejezetet szentelt Kossuthnak, elsorolván benne az összes, a császári propaganda által terjesztett vádat,¹¹ míg a másik ilyen forrás a kor költészete, a határőrök által költött, a magyarországi hadjáratról szóló népi hősi énekek, amelyekben a válogatott sértésekkel illetett Kossuth és Kossuth serege a fő ellenség.¹²

A következő évben, 1849-ben az oktrojált alkotmány bevezetése miatt csalódott horvát liberálisok a tavaszi hadjáratban aratott magyar sikerek és a lengyel emigráció közvetítési kísérletei következtében közeledni próbáltak a magyarokhoz, de az orosz intervenció ennek a folyamatnak is véget vetett. Az olmützi alkotmányt és a cári intervenciót sajtójukban is bíráló horvát liberálisok lapjaik elvesztésével bűnhődtek. Ugyanakkor az erősen konzervatív és feltétel nélkül császárhű Haulik zágrábi püspök által 1849-ben elindított lap, a Katolički list ugyanezen év októberében megjelent 44. számában, az *Angol-protestáns áskálódás Itáliában és Magyarországon* című cikkében durva kirohanást idéz a cikkíró szerint kezdettől fogva „képmutatónak és hazugnak” mutakozó Kossuth ellen, aki „csak azért kiáltotta ki a köztársaságot, hogy saját maga és felesége fejét angol segítséggel (sic!) a magyar szent koronával ékesítse!”¹³

A Kossuth iránti bizalmatlanság még a neoabszolutizmus miatt Béccsel szembe forduló és a magyarokkal a megegyezést kereső horvát politikusok között is sokáig tovább élt. A forradalmár Eugen Kvaternik száműzetésben töltött évei során kapcsolatba került a magyar emigrációval, de inkább Telekivel kívánt szóba állni, mint

Kossuthal, akit még ekkor is „balszerencsénk okozója” néven emlegetett.¹⁴ Igaz, egy későbbi művében így írt: „És Kossuth, aki a magyarok közt egykor a legnagyobb tekintély volt, megerősítette, igaz kissé túl későn, vagyis 1851-ben, hogy... Dalmácia, Horvátország, Szlavónia történetileg Magyarországtól különálló területeknek számítottak... és sohasem voltak Magyarország részei, Partes, hanem társországa, Regna socia...”¹⁵

A korabeli horvát közvélemény tudott arról, hogy Kossuth az emigrációban megváltoztatta Horvátországra vonatkozó korábbi nézeteit, amit egy, az 1861-es horvát saborban elhangzott képviselői felszólalás is bizonyít. Franjo Rački beszéde jelezte a Kossuth-kép differenciálódását is: „Ilyen szövetséget... (mármint egyenrangút – S. D.) kíván létesíteni Magyarország és a Háromegy Királyság [Horvát-Szlavónország és Dalmácia] között ugyanaz a férfiú, aki 1848-ban azt kérdezte »Hol van Horvátország?«. Ő kívánja ezt, száműzetésében meggyőződve arról, hogy az olyan együttélés, melyben a Háromegy Királyság alárendeltetne Magyarországnak, nem lehet tartós.”¹⁶ A továbbiakban Rački ugyanazt a kossuthi gondolatot idézte, amit fentebb Kvaternik, majd részletesen kifejtette a Horvátországnak teljes közigazgatási és törvényhozási önállóságot biztosítani akaró kossuthi föderációs ajánlatot. Sőt, az egyébként cseppet sem magyarbarát Ante Starčević, aki Kvaternikkel együtt a Horvát Jogpárt megalapítója volt, egy 1869-es, az osztrákokat kiszolgáló horvát politikusokat bíráló írásában egyenesen arról szólt, hogy éppen ellenükben szabadította fel 1848-ban Kossuth a jobbágyokat!¹⁷ Ugyancsak Starčević egy 1889-es saborbeli beszédében kétszer is elismerően szólt Kossuthról: egyszer azért, mert a krími háború korlátozott jellegét felismerve nem engedte, hogy a magyar emigráció veszélyes kalandba bocsátkozzon, másodszor pedig azért dicsérte Kossuth bölcsességét, mert az ellenezte az osztrák–magyar kiegyezést, s ez különösen szimpatikus volt a dualista rendszert következetesen elutasító, függetlenségpárti horvát politikus számára.¹⁸

A dualizmus idején azonban a magyar–horvát kiegyezéssel elégedetlen horvát közvéleményben – és a kor horvát történetírásában – ismét negatív Kossuth-kép dominált. A már 1849 kapcsán emlegetett zágrábi Katolički list a polgári házasság engedélyezéséről szóló magyarországi vitában a klérus ezt ellenző álláspontját fogadta el, s a törvény elfogadása a lap 1894. évi 16. száma szerint „a Kossuth-kultusz következménye, amely különösen e félísten – ahogy nevezték – halála óta a népet szinte eszelőssé tette. A szélsőbal kötelességének érezte vezérének, Kossuthnak utolsó akaratát teljesíteni, s megmenteni ezáltal a liberális alapelveket és Wekerle kabinetjét. Emiatt a Wekerle-kormány egyesült a radikálisokkal, és ez a szövetség Kossuth eszméinek győzelmét jelentette.”¹⁹ A katolikus újság cikkírója ezzel Kossuth és a liberális eszmék iránti ellenszenvét kívánta kifejezni.

A korszak horvát történetírásában, valamint a horvát történelemről szóló népszerűsítő munkákban, illetve történelemtankönyvekben Kossuthot vagy meg sem említik (mint pl. Ivan Tkalčić, aki egyébként a magyarok 1848-as forradalmát lázadásnak nevezte),²⁰ vagy pedig a horvát törekvések fő akadályozójaként tüntetik fel. Kossuth és 1848 megítélésében egyedül a Khuen-Héderváry bánsága idején kiadott tankönyvekben fedezhetünk fel eltérő álláspontokat. Khuen-Héderváry idejében ugyanis a báni kormányzat hivatalosan a tankönyvekben a magyar–horvát ellentétek elsímítására törekedett, így pl. Ivan Hoić 1893-ban kiadott középiskolai történelemtankönyvében

1848 kapcsán megjegyzi, hogy a magyar–horvát ellentétek kirobbanásában bizonyos bécsi körök játszottak fő szerepet, s ugyanő megemlékezik Kossuth kormányzóságáról, Görgey hadjáratairól, sőt a Haynau-féle véres megtorlásról is.²¹ Khuen távozása után azonban a horvát tankönyvekben újra visszatérnek a korábbi horvát felfogáshoz, s a horvát közvélemény szemében gyűlöletes bán felülről elindított közeledési kísérlete kudarcot vallott.

A századelő horvát sajtóját vizsgálva azonban láthatjuk, hogy 1905-ben igen érdekes fordulat következett be, ami kihatott a Kossuth-kép alakulására is. A Frano Supilo vezette „új kurzus”, összefüggésben a magyar ellenzék előretörésével és a dualizmus válságával, átmenetileg a horvát–magyar megbékélést támogatta. Az új politikai áramlat legfőbb orgánuma a fiumei Novi list volt. Igen érdekes megfigyelni, milyen tudatos propagandával készítette elő ez a lap a viszony megváltoztatását, ami az év őszén a magyaroknak (az osztrákok ellenében) békejobbot kínáló fiumei rezolúcióban nyert kifejezést. Mivel a magyar ellenzék egyik vezére Kossuth Ferenc volt, már csak ezért is érdekes az a cikksorozat (összesen hat ilyen írás jelent meg), amelyet a Novi list 1905 márciusában közölt *Kossuth Lajos és a horvátok* címmel.²² Már a cikksorozat elején sugallt kép a magyar 1848-ról is újdonságként hat, mert függetlenségi harcnak mondja. Megjelentek „olyan áramlatok, amelyek Szent István koronája országainak teljes függetlenségére és szabadságára törekszenek... Ilyen áramlatot képviseltek a 17. és 18. században I. és II. Rákóczi, Zrínyi és Frangepán, Wesselényi stb. És hát mi más az 1848–1849-es magyar forradalom, ha nem a 17. és 18. századi forradalmak folytatása. Mi a különbség? Az, hogy ebben a demokrácia átvette kevesebb mint két évszázad után a magyar szabadság és függetlenség zászláját a 17. századi arisztokrácia kezéből. És a demokrácia rövid időre győzni tudott!” A továbbiakban hat folytatásban elemzi a cikkíró Kossuthnak Horvátországról vallott nézeteit 1848-ban, illetve az emigrációban. Higgadtan, gyűlölködéstől mentesen vitázik Kossuth 1848-as nézeteivel és tetteivel, így pl. Kossuth állításával szemben tagadja, hogy a horvát–magyar ellentétek azért robbantak ki, mert Bécs támogatta a „pánszláv izgatókat”, és rámutat az ellentétek objektív okaira. Igen részletesen idéz a továbbiakban az „idős” Kossuth emigrációban megjelentetett Horvátországgal és a horvátokkal kapcsolatos írásaiból. Bemutatja, hogy Kossuth elismeri a horvátokat különálló nemzetnek és Horvátországot a múltra vonatkozólag is társországnak. A cikk közli a magyar politikus gondolatait Horvátország függetlenné válásával kapcsolatban, s idézi Kossuth gondolatát, hogy Horvátország nem nyerheti el függetlenségét, ha Magyarország nem válik szabaddá. A cikksorozat befejezéséből egyértelműen kiderül, hogy a szerző saját korának politikai céljaihoz használja fel Kossuth idézeteit: „Kossuth Lajos azért kínált szövetséget és barátságot a horvátoknak, mert belátta, hogy nélkülük és ellenükben nem tud Magyarország Ausztria ellen tenni. Annak idején Deák is azért kínált tiszta lapot [a horvátoknak], hogy bebiztosítsa Magyarországot Ausztria ellenében. Nem fölösleges ezekben a napokban mindezekre emlékeztetni az olvasót.”

A horvát–magyar közeledést szolgálta a Horvát–Szerb Koalíció támogatásával 1906-ban Budapesten magyar nyelven megjelenő Croatia című folyóirat, amelynek második számában érdekes cikk jelent meg *Horvátok és magyarok 1848-ban és 1849-ben* címmel.²³ A cikk szerzője nemigen ismert részleteket közölt a Nemzeti Párt balszárnya és a magyar szabadság hívei közötti korabeli közeledésről. A követ-

kező évben, 1907-ben azonban újra romlott a magyar–horvát viszony, s a horvát sajtóban az ilyen jellegű írások átadták helyüket a szembenállást jelző megnyilatkozásoknak.

A századelőn annyiban módosult a horvátok Kossuth-képe, hogy pl. 1909-ben Antun Gustav Matoš, a magyar politikával élesen szemben álló költő és publicista egy Strossmayer történelmi szerepét bíráló cikkben a jogpárti Hrvatska sloboda című lapban elismeri (éppen a püspökkel szemben) Kossuth államférfiúi nagyságát: „Strossmayer nagysága tehát nem áll annyira vitán felül, mint Kossuth, Széchenyi vagy éppen Starčević nagysága.”²⁴

A 20. századi horvát történetírásban, s főleg a történelemtankönyvekben Kossuthnak Horvátországról vallott emigráció-beli nézeteit nem emlegetik. Ugyanakkor Ferdo Šišić és Jaroslav Šidak műveiben Kossuth 1848–49-es szerepéről viszonylag tárgyilagos képet kaphatunk. Befejezésül érdemes megjegyezni, hogy nemrégiben Zágrábban horvát fordításban kiadták a már említett Neustädter báró eredetileg franciául írt emlékiratait. A derék császári tábornok Kossuthról vallott szélsőségesen negatív nézeteihez a kötet jegyzeteit készítő fiatal horvát történész, Damir Karbić szükségesnek érezte, hogy a műhöz egy kiegészítést fűzzön, amely jelentősen árnyalja Neustädter Kossuth-képét.²⁵ Többek között a jegyzetíró megemlékezik Kossuth konföderációs terveiről és a horvátokról az emigrációban vallott pozitív felfogásáról is, ami jelzi, hogy ma már a Dráva mindkét partján vannak, akik 150 év távlatából képesek sine ira et studio közelíteni a két nép 1848–49-es viszonyához és Kossuth akkori és későbbi szerepéhez.

Jegyzetek

- 1 Így Széchenyi tevékenységéről például pozitívan írt a *Novine horvatsko–slavonsko–dalmatinske* 1845. szeptember 24-én, vagy 1846. október 7-én, a *Danica* 1848. július 15-én stb.
- 2 A *Pesti Hírlapra* ld.: *Kosáry Domokos*: A *Pesti Hírlap* nacionalizmusa. *Századok*, 1943. 371–419., illetve a *Kosáry Domokos* által írt *Új politikai sajtó* című fejezetet. In: *A magyar sajtó története I. 1705–1848.* Szerk.: Kókay György. Budapest, 1979. 660–803. Az említett cikkeket közli: *Viszota Gyula*: Gróf Széchenyi István írói és hírlapírói vitája Kossuth Lajossal. Budapest, 1930. II. köt. 628–662.
- 3 *Novine horvatsko–slavonsko–dalmatinske*, 1846. február 14.
- 4 *Uo.* 1845. november 19.
- 5 *Uo.* 1846. február 21.
- 6 *Uo.* 1846. február 25.
- 7 *Barta István*: Kossuth Lajos 1848/49-ben I. Kossuth Lajos az utolsó rendi országgyűlésen 1847/48. Budapest, 1951. 440.
- 8 *Tade Smičiklas*: *Poviest Hrvatska*. Zagreb, 1879. 480.
- 9 *T. Smičiklas*: i. m. 477.
- 10 *Novine dalmatinsko–horvatsko–slavonske*, 1848. augusztus 8.
- 11 *Josip Neustädter*: Ban Jelačić i događaji u Hrvatskoj od 1848. Zagreb, 1994. Kossuthov životopis (Kossuth életrajza) 77–82.
- 12 Számos ilyen jellegű Jelačićről szóló verset közöl: *Andelko Mijatović*: Ban Jelačić. Zagreb, 1990.
- 13 *Katolički list*, Zagreb, 1849. 43–44. szám.
- 14 *Kvaternik* ezt Napóleon hercegnek mondta Párizsban 1860. április 13-án. Lásd: *Eugen Kvaternik*: *Politički spisi*. Zagreb, 1971. 18. (Lj. Kuntić a könyvhöz írt előszavában említi ezt.)
- 15 *E. Kvaternik*: *Istorijsko-diplomatski odnošaj Kraljevine Hrvatske napram ugarskoj kruni sv. Stjepana*. Zagreb, 1860. (Eredetileg német nyelven jelent meg.) In: *E. Kvaternik*: i. m. 277.
- 16 *Saborski dnevnik* iz god. 1861.

- 17 Eredetileg *Ante Starčević*: Turska. In: Hrvatska. I. Zagreb, 1869., illetve: *A. Starčević*: Politički spisi. Zagreb, 1971. 206.
- 18 *A. Starčević*: Politički spisi. 552., illetve 557.
- 19 Katolički list, Zagreb, 1894. 16. szám.
- 20 *Ivan Tkalčić*: Hrvatska povjestnica. Zagreb, 1861.
- 21 *Ivan Hoić*: Povjesnica Hrvatska za VIII. gimnazijski razred. Zagreb, 1893.
- 22 Novi list, Rijeka, 1905. március, 1., 2., 3., 4., 5., 6.
- 23 Croatia, Budapest, 1. szám, 1906. április.
- 24 *A. G. Matoš*: Strossmajerov spomenik. In: Hrvatska sloboda, Zagreb, 1909. november 26.
- 25 *J. Neustädter*: i. m. 434.

A NYUGATNÉMET ÁLLAM ÉS A MENEKÜLTKÉRDÉS 1945 UTÁN

A második világháború végkimenetele Németország számára nem csupán katonai vereséget, a nácizmus bukását és önálló állami létének elvesztését jelentette; egyúttal meg kellett küzdenie a 20. századi európai történelem legnagyobb menekültáradatával is. A többségében német nemzetiségű menekültek legnagyobb tömegeit (1961-ig mintegy 12 millió embert) a három nyugati nagyhatalom által megszállt területek fogadták be. Ez egészen pontosan azt jelentette, hogy az 1949-ben megalakult Német Szövetségi Köztársaság minden ötödik lakosa menekült vagy hazájából kiutasított polgár volt. E hatalmas szám is mutatja, hogy a kérdés megnyugtató rendezése az önálló német államiság újrateremtése és a gazdaság talpraállítása mellett a korszak legnagyobb politikai kihívása volt Nyugat-Németország számára, hiszen egy ekkora embertömeg könnyen komoly destabilizáló tényezővé válhatott volna. Egyes történészek szerint éppen ez volt a győztes nagyhatalmak, de különösen a Szovjetunió célja.¹ E dolgozat azokat a legfontosabb törekvéseket mutatja be, amelyek az állam és a tartományok részéről a menekültprobléma megoldására irányultak. E tanulmány keretében nem vállalkozunk arra, hogy a menekültek beilleszkedésének állomásait is bemutassuk, de több helyütt ennek problematikájára is utalunk.

Elűzöttek és menekültek

A menekültek és elűzöttek közössége több különböző csoportból állt össze. A Német Birodalom területén kívül élő németek migrációja már közvetlenül a háború kezdete idején megindult. A német–szovjet barátsági szerződésben (1939. szeptember 28.) Sztálin hozzájárult a Baltikumban élő németek „hazatelepüléséhez”. Ennek alapján Lettországból 52 583, Észtországból 13 700 fő települt át Németországba. Hasonlóképpen államközi egyezmények alapján telepítették 1940–42 között Németországba a galíciai, a besszarábiai, a dobrudzsai és a bukovinai németeket, valamint más, szórványban élő német kisebbségeket.² A „*Deutsche Heim ins Reich*” (németek hazatérése a birodalomba) elnevezésű akcióval összesen mintegy 1 millió kelet-európai német áttelepítését sikerült elérni.³ Az áttelepülők nagy részét Nyugat-Európa, illetve a Cseh-Morva Protektorátus területére irányították, ahonnan az őshonos nem német lakosság jelentős részét elűzték vagy kényszermunkára szállították. Hitler ugyanis e „néptörzsek” letelepítésével a Csehszlovákiától és Lengyelországtól „visszafoglalt” területek etnikai arányait akarta a németek javára módosítani. A német telepéseknek 1944–45 folyamán a hadi eseményekkel és a háború utáni rendezéssel összefüggésben e területekről is távozniuk kellett. Ezért a későbbiekben ezeket a – főként – önkéntes áttelepülőket is a hazájukból elűzöttek (*Heimatvertriebene*) közé sorolták.

A menekültek beáramlása Németország területére a háború alakulása miatt 1944 nyarától vált tömegessé, amikor a Vörös Hadsereg elől a keleti fronton visszavonuló német haderő több helyen (Kelet-Poroszország, Szilézia, Pomeránia, Nyugat-Magyarország, Horvátország) is kikényszerítette a helybeli német lakosság evakuálását. Bár az evakuálási terveket nem sikerült teljesen megvalósítani,⁴ az evakuáltak jelentős része ezután már nem térhetett vissza szülőföldjére. A szovjet előrenyomulás hírére sok helyen a német lakosság egy részének spontán menekülésére is sor került, amit a náci propaganda is erőteljesen ösztönzött. Az ekkor elmenekültek többsége korábbi hazáját nem kívánta véglegesen elhagyni, főként a szovjet hadsereg vélhető retorzióitól próbálta magát és családját megvédeni.⁵ Ebben a hullámban Romániából kb. 90 000, Magyarországról 50–60 000, Jugoszláviából – ahol a Tito-partizánok még a szovjet hadseregnél is jóval nagyobb és kegyetlenebb etnikai tisztogatást hajtottak végre – pedig kb. 200 000 ember menekült Németország területére.⁶ A menekültek legnagyobb csoportja az Odera–Neiße vonaltól keletre eső birodalmi területekről érkezett, e területekről, amelyeket számtalan pusztító légitámadás is sújtott, összesen mintegy ötmillió ember került a központi területekre. Utóbbiak egy része még visszatérhetett hazájába, hogy néhány hónap múlva ismét elűzzék onnan.

A háború befejezése után a Köztes-Európában élő német kisebbségeket (1939-ben számuk kb. 17–20 millió fő⁷ volt) mindegyik országban a „kollektív bűnösség” jegyében fogant intézkedések sújtották. Az érintett országokban végrehajtott különböző formájú és mértékű etnikai tisztogatások miatt a közép-kelet-európai németiség nagy részének el kellett hagynia hazáját. Lengyelországban és Csehszlovákiában már közvetlenül a háború befejezése után hozzákezdtek a német lakosság módszeres elűzéséhez, de a többi országban is erősen németellenes hangulat alakult ki. Ebben határozottan megjelent a kisebbségi németek kiutasításának (kitelepítésének) követelése. Már 1945 decemberéig a „Svoboda-hadsereg” kb. 800 000 szudétanémetet üzött el Csehszlovákiából. A nagyhatalmak az érintett kormányok kérésére⁸ a potsdami konferencián hozzájárultak a csehszlovákiai, lengyelországi és magyarországi németek szervezett áttelepítéséhez, hogy ezeket az újabb kisebbségi konfliktusok elkerüléséhez szükségesnek vélt etnikai tisztogatásokat valamivel „emberségesebb és ellenőrizhetőbb mederbe tereljék”. Ennek alapján 1946 és 1949 között Magyarországról kb. 170 000, Csehszlovákiából kb. 3,5 millió, a később Lengyelországhoz csatolt területekről pedig kb. 9 millió embert telepítettek Németországba állampolgárságuk megvonásával együtt. Az intézkedéseknek milliónál is több halálos áldozata volt. Jugoszláviára a potsdami döntések nem vonatkoztak, ez azonban azt jelentette, hogy Tito lényegében szabad kezet kapott a német kérdés megoldására. Még a háború befejezése előtt véres terror indult a német kisebbség ellen, amely egészen 1948-ig folytatódott. A jugoszláviai német kisebbséget ez alatt az idő alatt sikerült teljesen megsemmisíteni, a megmaradók – amint erre lehetőségük nyílt – Németországba, illetve kisebb részben Magyarországra menekültek. Romániában ugyan nem került sor a németek elűzésére, de a németeket ért atrocitások (főleg a szovjet kényszermunkatáborok) után mégis sokan áttelepültek Nyugat-Németországba.

A szigorúan vett elűzetési akciók után a régi hazában maradók közül végül sokan önként Németországba távoztak, mert a megváltozott körülményeket nem tudták elfogadni. A német szóhasználat őket nevezi kitelepülőknek (*Aussiedler*).

Mindezek eredményeképpen 1950-re összesen mintegy 12,5 millió németnek kellett hazáját nemzetiségi hovatartozása miatt elhagynia. Közülük kb. 8 millió fő a Német

Szövetségi Köztársaságban talált új otthonra. Számuk azonban – elsősorban azokkal a hadifogságból, illetve kényszermunkáról visszatérőkkel, akiknek családját időközben korábbi lakhelyükről kiutasították, valamint a szovjet zónából menekülőkkel – még csaknem egy évtizedig folyamatosan emelkedett.

Megoldások és kísérletek

Egy ilyen hatalmas menekülttömeg befogadása még egy virágzó gazdaságú ország számára is hatalmas teher lett volna. Németország azonban a világháború pusztításai miatt csaknem belerokkant; a lakások, a közlekedési eszközök negyede megsemmisült. A gazdaság is romokban hevert, a lakosság sok helyen éhínséggel küzdött. Az országot a megszállók négy önálló zónára osztották, amelyek között minimális volt a politikai egyeztetés. A menekültek elhelyezése és ellátása így különösen nehéz feladat volt, hiszen egyrészt a hazai lakosság ellátása is problémát okozott, másrészt az egész országra érvényes szabályozásra a politikai-gazdasági megosztottság miatt nem is volt lehetőség. A menekültek és elűzöttek döntő többsége az amerikai és a brit zónába került, a francia zóna csak jóval később, közvetlenül az új állam megalakulása előtt fogadott menekülteket, ami a munkaerő arányosabb eloszlása miatt is szükséges volt. A szovjet övezetbe relatíve kevesebb személy került, és az első évek tapasztalatai alapján közülük is sokan a nyugati tartományokba szöktek át. E tanulmányban a gyökeresen eltérő szovjet övezettel nem foglalkozunk.

A beáramló új lakosságot kezdetben egységesen menekülteknek (*Flüchtlinge*)⁹ nevezték. E csoport közös jellemzője volt, hogy korábbi lakhelyüket (eltérő módon) el kellett hagyniuk, vagyonuk nagy része régi hazájukban maradt, és korábbi emberi kapcsolatrendszerük felbomlott. Valamennyiük esetében a legsürgősebb feladat élelmezésük, ruházódásuk és azonnali elhelyezésük volt. Többségüket kezdetben átmeneti menekülttáborokban, majd lehetőleg rövid idő múlva szükséglakásokban, később helyi lakosoktól e célra lefoglalt lakásokban vagy lakásrészekben, gyakran a tulajdonosokkal megosztva helyezték el. A helybeli lakosság gyakran tiltakozott is a „nyakukra telepített” idegenek miatt. Az elhelyezés elsődleges szempontját a rendelkezésre álló lakótér mennyisége jelentette. Arra kevesebb figyelmet fordítottak (igaz, erre az idő is kevés volt), hogy a menekült szakmai képzettségének megfelelő helységebe kerüljön. Így került sok városi munkás kizárólag mezőgazdasággal foglalkozó falvakba, amit később az elűzöttek országon belüli, a gazdasági igényeknek és lehetőségeknek megfelelő áttelepítésével lehetett csak korrigálni. Hosszú távon azonban további komoly problémákkal is számolni kellett: a menekült munkaerő beillesztése a német gazdaságba, az egzisztenciák és családi otthonok újbóli megteremtésének lehetősége, az állampolgárság szabályozása, kulturális problémákról nem is beszélve. Ez utóbbiakat sem kell lebecsülni: sokak esetében még a német köznyelv, illetve a helyi szokások elsajátítása is problémát jelentett, az ún. népi németeket (*Volksdeutsche*)¹⁰ a származáson és az évszázadokkal korábbi nyelvváltozatot tükröző anyanyelven kívül semmilyen kapcsolat sem fűzte az anyaországhoz. Ezért – és a kölcsönösen meglévő előítéletek miatt – a helyi lakossággal még a kommunikáció sem volt mindig egyszerű.

Kezdetben a menekültek ellátása a Vöröskereszt és más karitatív szervezetek feladata volt. Amikor a menekültek egyre nagyobb számban kezdtek beáramlani az ország

területére, a tartományok még 1945 folyamán létrehozták a menekültkérdésért felelős hivatalokat és szerveket, valamint a tartományi parlamentek menekültügyi bizottságait. Közülük a legfontosabb pozíció a menekültügyekért felelős tartományi kormánybiztosé (*Staatsbeauftragte für das Flüchtlingswesen*) volt, aki közvetlenül a tartományi belügyminiszter alá volt beosztva, de széles önállóságot élvezett. 1947-ben a pozíciót állami menekültügyi felügyelővé (*Staatskommissar für das Flüchtlingswesen*) keresztelték át. Neki tartoztak felelősséggel a körzeti megbízottak (*Kreisbeauftragte*), akik az egyes helységekből többek között az elűzöttek elhelyezéseért és az ahhoz szükséges lakóterek lefoglalásáért voltak felelősek. Ezenkívül a menekültek soraiból is bizalmi embereket (*Vertrauensmann*) neveztek ki, akik az érdekképviselő és a felsőbb szervekkel való kapcsolattartás feladatát látták el. További személyek a határon várták a szervezett transzportokkal érkező menekülteket, mások pedig a Nyugat-Németországon, illetve az adott tartományon belüli elosztásukat ellenőrizték. 1946-ban jöttek létre a tartományi menekültügyi hatóságok (*Landesflüchtlingsverwaltung*), amelyek felépítése az egyes tartományokban néhol eltérő volt, de alapvető feladataik megegyeztek. Élükre a tartományi kormánybiztos került, fő céljuk a szociális gondoskodás és ellátás volt, a menekültek további beilleszkedésének kérdésével kezdetben nem foglalkoztak.¹¹ Fő kompetenciájuk az elhelyezés mellett a statisztika, a szervezés, a gazdaság és az egészségügy területére terjedt ki. Tevékenységükről a hatóságok havi jelentésekben számoltak be a tartományi kormánynak és a megszálló katonai parancsnokságoknak.

A menekültkérdés a törvénykezésben

A kezdeti időszakban a menekültkérdést teljesen szabályozatlan keretek között, mindegy ad hoc jelleggel kezelték, jogilag minden megoldatlan maradt. A Bajorországban még 1945 végén elfogadott *Flüchtlingsnotgesetz* a menekültügyi kormánybiztos kezébe ad minden a kérdéssel összefüggő problémát. A menekültek folyamatosan és gyorsan növekvő száma miatt azonban nyilvánvalóvá vált, hogy arányos elosztásuk, megfelelő elhelyezésük érdekében egyeztetésre van szükség a tartományok és azokon belül az egyes körzetek között. Ez különösen az amerikai zónában működött példaértékűen. A legsürgősebb szabályozást igénylő kérdéseket az amerikai zónához tartozó tartományokban (Bajorország, Württemberg-Baden,¹² Hessen) azonos szöveggel elfogadott *menekülttörvényben* (*Flüchtlingsgesetz*) foglalták össze 1947 elején. A törvényhez kibocsátott végrehajtási utasítások az egyes tartományok lehetőségeihez mérten eltérőek voltak. A törvény a hosszú távú szabályozást igénylő kérdéseket nyitva hagyta a magasabb szintű rendelkezésekig. Itt fogalmazták meg először, hogy nemcsak a menekültek gyors ellátására és ideiglenes elhelyezésére van szükség, hanem hosszú távú beilleszkedésük megteremtésére is. Jogilag ettől kezdve a menekültek – egyelőre csak ideiglenesen – a hazai lakossággal azonos helyzetbe kerültek, anélkül, hogy német állampolgárokká váltak volna (ti. ekkor formálisan német állam sem létezett). Ekkor hozták létre a menekültügyi tanácsot (*Flüchtlingsbeirat*), amelyben a korábban említett menekültügyi hivatalok vezetői mellett az érintett jótékonyági szervezetek, a minisztériumok, a munkaügyi hivatalok és a menekültek képviselői is helyet foglaltak. A tanács rendszerint havonta egyszer ült össze. Miután azonban képviselőit nem választották, hanem a tartományi kormányok nevezték ki őket, sokszor a viták keresztültüzebe

cerültek. A körzetekben és az egyes városokban menekültügyi hivatalok nyíltak meg. E szervek jelentősége a nyugatnémet állam megalakulásáig volt igazán nagy, a későbbiekben a menekültügyek szabályozása jórészt szövetségi szinten történt, a tartományoknak inkább csak a végrehajtó szerep jutott.¹³

Az angol és az amerikai megszállási zóna egyesítéséből keletkezett Bizónia megalakulása (1947. január 1.) után már lehetőség nyílt néhány gazdasági jellegű probléma orvoslására is. Az egyesített gazdasági területet irányító, és tulajdonképpen kvázi-parlamentként működő Gazdasági Tanácsnak is volt az elűzöttekért felelős bizottsága. Hasonló kérdésekért felelős hivatal működött a francia megszállási övezetben is, bár az oda érkezett menekültek száma lényegesen alacsonyabb volt. A Gazdasági Tanács több fontos törvényt is hozott a legsúlyosabb gondok enyhítésére, amelyek az új állam megalakulása után az egész szövetségi területen is érvényesek maradtak. Ezek közül a *gyorssegélytörvény* (*Soforthilfegesetz*) és a *menekültek letelepítéséről szóló törvény* (*Flüchtlingsiedlungsgesetz*) voltak a legjelentősebbek, melyek elsősorban a lakásgondok és gyors anyagi problémák enyhítésére, valamint az elűzött mezőgazdák földhözjuttatására irányultak. Az 1949. augusztus 18-án életbe lépett gyorssegélytörvény tudatosan átmeneti megoldás volt egy alaposabb tervezést igénylő teherkiegyenlítésig. Anyagi fedezetét döntő részben három különféle, erre a célra kivetett adó jelentette. A gyorssegélyt azok vehették igénybe, akik a háborús események következtében közvetlen szükséglet szenvedtek, tehát elsősorban menekültek, de rajtuk kívül politikai üldözöttek és mások is. A gyorssegély legfontosabb célja egyszeri kifizetésekkel a házépítés és -berendezés ösztönzése, anyagi segítség gazdasági tevékenység beindításához és tartós munkahelyek megteremtéséhez, teljes kárpótlást viszont nem nyújtott. Ugyancsak jelentős volt a szakképzés támogatása, amely főként azoknak a fiatal menekülteknek volt hasznos, akiknek szakmai képzése a háború vagy az elűzés miatt félbeszakadt.¹⁴

A legalapvetőbb kérdéseket csak a Német Szövetségi Köztársaság megalakulása (1949. május 23.) után, szövetségi szinten lehetett szabályozni. Az új állam *Alaptörvénye* megteremtette a menekültek és elűzöttek jogi egyenlőségét a többi német állampolgárral (bár az állampolgárság elnyerése egyeseknek még elhúzódott egy ideig), és előrevetítette egy később megvalósítandó, széles körű anyagi kárpótlás szándékát. Az államterületen belül mindenki szabadon választhatta meg lakhelyét, ami a munkavállalás esélyeit jelentősen javította.

A menekültek, elűzöttek és hadi károsultak ügyeiért felelős szövetségi minisztérium 1949. szeptember 20-án jött létre, az első miniszter Hans Lukaschek (1885–1960) volt. A minisztériumnak egyebek mellett az volt a feladata, hogy a szövetségi törvényhozásban és a kormánypolitikában a menekültek, elűzöttek és háborús károsultak érdekeit védje. A minisztériumnak három főosztálya és egy nyugat-berlini képvisellete volt. Az első főosztály gazdasági kérdésekkel, a teherkiegyenlítéssel, a lakáshelyzettel, valamint a keresőszolgálattal foglalkozott elsősorban, a második főosztály főként a kulturális kérdésekért felelt, míg a harmadik mindenekelőtt a menekülteket érintő jogi kérdésekért volt felelős.¹⁵ A szövetségi minisztérium 1969-ig állt fenn, utána a menekültügyek a belügyminisztérium hatáskörébe kerültek át, de ekkor ez a kérdés már nem volt igazán előtérben. A politika az elűzöttek beilleszkedését kész ténynek tekintette.

A menekültek gazdasági betagozódásához, illetve egzisztenciájuk megteremtéséhez szükséges rendelkezéseket az évekig tartó ún. *teherkiegyenlítési* (*Lastenausgleich*)

törvénsorozat teremtette meg. Ennek legjelentősebb része az 1952-ben elfogadott és a gyorssegélytörvényt felváltó, a *terhek kiegyenlítéséről szóló törvény* (*Gesetz über den Lastenausgleich*) volt, de számos kiegészítő törvény és rendelet is kapcsolódott hozzá. A „címadó” törvény – amelyet sokan a német jóléti állam egyik alapkövének tartanak – előkészítése több mint három évet vett igénybe. A teherkiegyenlítés alapvető célja az volt, hogy a háború által leginkább sújtott néptömegek számára az egzisztencia újrateremtését, az idősök segítségét, a fiatalok képzését, a háztartások kialakítását, munkahe-lyek és lakások megteremtését lehetővé tegye. Szándéka szerint egyszerre igyekezett az elűzöttek betagozódását és a háború vagy következményei által károsultak kárpótlá-sát szolgálni. A szöveg tisztázza a hazájukból elűzöttek fogalmát és jogi helyzetét, s különböző adókkal és járulékokkal (főleg vagyonadó és jelzálogkölcsönből származó nyereség utáni adó) megteremtette ennek anyagi fedezetét is. Ezen bevételekből és számos más forrásból jött létre a kiegyenlítési alap (*Ausgleichsfonds*), melyből a kifi-zetéseket finanszírozták. A teherkiegyenlítés részben folytatta a gyorssegélytörvényben meghatározott célokat, de ezúttal a jogosultak száma és a ráfordítható pénz is jóval maga-sabb volt. A menekültek számára a teherkiegyenlítés különféle lehetőségei közül legna-gyobb segítség az ún. főkárpótlás (*Hauptentschädigung*) volt, amely a régi hazában ma-radt vagyon pótlására szolgált. Végrehajtásához azonban a károk megállapítására is szükség volt, ami a politikai viszonyok és a magas költségek miatt nem volt mindig egy-szerű, és sok időt is vett igénybe. Ennek rendjét a károk megállapításáról szóló törvény (*Feststellungsgesetz*) szabályozta. A kifizethető legmagasabb összeg kezdetben 5000, 1959 után 20 000 német márka volt. A főkárpótlás adta az összes teljesítés 20%-át, a legnagyobb részét azonban nem ez, hanem a nyugdíjfizetések jelentették.¹⁶

A törvény elűzöttek tekint minden olyan németet, aki hazáját nemzetiségi hova-tartozása miatt elhagyni kényszerült (függetlenül attól, hogy elmenekült, kiutasított-ák/kitelepítették vagy elűzték). A teherkiegyenlítési folyamat végrehajtása egyébként évtizedeket vett igénybe, de többé-kevésbé megoldotta az elűzöttek beilleszkedését a nyugatnémet gazdaságba, és meggyorsította az új családi otthonok és egy viszonylagos anyagi biztonság megteremtését. 1985-ig összesen 127,094 milliárd márkát fizettek ki a teherkiegyenlítés keretében.¹⁷ A teherkiegyenlítési folyamat az igénylők egyre na-gyobb száma miatt a vártnál lényegesebb hosszabb idő alatt valósult meg, ezért önma-gában nem is lett volna elegendő a gazdasági újrakezdéshez. Ehhez az állam, a tarto-mányok, a városok és körzetek által nyújtott kedvező hitelfelvételi lehetőségek és a különféle világi és egyházi segélyszervezetek által megítélt támogatások is nagy segít-séget nyújtottak. Másrészt a nyugatnémet gazdaság második világháború utáni felfutá-sa – melyben a menekültek motivációjuk révén egyfajta katalizátorszerepet játszottak – önmagában is lehetőséget teremtett a felzárkózáshoz. Bár a teherkiegyenlítéssel termé-szetesen a menekültügyi (és a gazdasági) minisztérium is foglalkozott, végrehajtása a Bad Homburg székhellyel önállóan működő kiegyenlítési hivatal (*Bundesausgleichs-amt*) hatáskörébe tartozott.¹⁸

Az első évek törvénykezésében még jól megfigyelhető volt egyfajta kettősség; a törvények mellett, hogy igyekeznek mindenben segíteni a gazdasági beilleszkedést, még nyitva hagyják a menekültek esetleges hazatérésének lehetőségét. A hidegháború elmélyülésével ennek az esélye gyakorlatilag megszűnt, így a szülőföldre való jogot sem hangsúlyozzák többé (eltekintve egyes menekültszervezetek a hivatalos politikánál radikálisabb retorikájától).

Az 1953-ban elfogadott szövetségi Törvény a menekültek és elűzöttek ügyeiről (*Gesetz über die Angelegenheiten der Vertriebenen und Flüchtlinge*, röviden *Bundesvertriebenengesetz*) tovább finomította az elűzöttek tekintett személyek körét, és tisztázta a korábban elmaradt ügyeket is. Peter-Paul Nahm, aki ekkor a menekültügyi minisztérium államtitkára volt, az elűzöttek alaptörvényének nevezte.¹⁹ A törvény célja, hogy a menekülteket az őshonos lakossággal egyenjogúnak tekintsék, és a társadalombiztosítás is úgy kezelje őket, mintha korábban is Nyugat-Németországban dolgoztak volna. Többféle támogatást tesz lehetővé az elűzött önálló mezőgazdáknak is.

A törvény megszületéséig a menekültek és elűzöttek betagozódását szinte kizárólag politikai és gazdasági kérdésnek tekintették. Az anyagi jellegű segítségnyújtáson túl ez a törvény már kötelezettséget vállalt a „keleti németek” által magukkal hozott kulturális értékek megőrzésére és ápolására. A felelős szövetségi minisztérium kiemelt feladatának tekintette e kulturális örökség (anyagi és erkölcsi) támogatását.

Főként e támogatásoknak köszönhetően maradhattak fenn máig az elűzöttek hagyományörző egyesületei, bajtársi szövetségei és segélyegyletei. Közülük központi szerepet tölt be a jelenlegi formájában 1958-ban alapított *Elűzöttek Szövetsége* (*Bund der Vertriebenen*), amelynek ma összesen 43 tagszervezete és kb. 2 millió tagja van.²⁰

A menekültek a politikában

Az első évek bizonytalansága, a korlátozott gyülekezési szabadság, illetve a koalíciós tilalom miatt (1948-ig legfeljebb csak zonális szinten lehetett pártokat, mozgalmakat szervezni) kezdetben kevés menekültszervezet alakult. A meg szállók különben sem szerették volna, hogy a menekültek a helyi lakosságtól elkülönült csoportot alkossanak, különösen politikai-gazdasági értelemben nem. Korai politikájuk sokkal inkább beolvastatásukat (*melting pot*), mintsem valódi beilleszkedésüket szorgalmazta. A meg szállók ugyanis erősen tartottak attól, amennyiben a menekültek önálló politikai csoportot alkotnak – mindenekelőtt szülőföldjükre való visszatérésük reményében –, az európai status quo fő ellenfeleivé válhatnak, ami akár egy újabb háború kirobbanásához is vezethet. Ezzel szemben a német politikusok következetesen a menekültek és elűzöttek szerves beilleszkedését hangsúlyozták, melynek végeredménye ideális esetben az új és a régi polgárokból „összenövő” új nép lesz.²¹ A kezdeti időszakban a legfontosabb közösség a család volt, majd valamivel később egyházi jellegű szervezetek létrehozását is engedélyezték az elűzöttek számára. Az első ilyen egyesület a Szudétanémet Segélyszolgálat (*Sudetendeutsche Hilfsstelle*) volt, mely még 1945 végén alakult meg. A legkorábbi világi szervezeteket zömmel szintén szudéta- és sziléziai németek hozták létre. Ekkor még nem annyira a közös származási helyekre, hanem a sors- és érdekközösségre figyeltek elsősorban. Retorikájuk ugyan nem adta fel a szülőföldre való visszatérés reményét, de elsősorban az egyszisztencia biztosításáért és a menekültek jogegyenlőségéért szálltak síkra.²²

1949 után viszont gomba módra szaporodtak a menekültek és elűzöttek különféle önálló szervezetei, amelyeknek egyik része regionális alapon (érdekközösségek), másik része pedig a közös származási helyek alapján (bajtársi szövetségek) szerveződött meg. E szervezetek elképzelései számos ponton gyökeresen eltértek egymástól, a legalapvetőbb követelésekben azonban sikerült megegyezniük. *A hazájukból elűzött né-*

metek chartája (1950) fogalmazta meg a legfontosabb céljaikat: a német állampolgárság és egyenjogúság megszerzését, a háború terheinek arányos elosztását (egyúttal az elűzöttek gazdasági beilleszkedésének esélyét) és a szülőföldre való jog deklarálását. A személyes bosszúvágy helyett tetteiket a jövőben az ország és saját egzisztenciájuk újrateremtése motiválja.²³ A különféle szervezetek politikai súlya és befolyása természetesen igen eltérő volt, de az első időkben csaknem mindegyikük retorikája jóval radikálisabb volt a német pártokénál. Ehhez képest a charta szövege józan kompromisszumot jelentett, melyet mindegyikük nyugodt szívvel vállalhatott. Szinte valamennyi elűzetési területről származók megalakították a maguk bajtársi szövetségét (*Landsmannschaft*). A magyarországi németek szervezete csak viszonylag későn, 1955-ben alakult meg szövetségi szinten is, de tevékenységének fő színtere mindig Baden-Württemberg maradt. A máig is működő szervezet egyesülése a főként Jugoszláviából származó németeket egyesítő Duna Menti Svábok Bajtársi Szövetségével (*Landsmannschaft der Donauschwaben*) évek óta napirenden van, de anyagi és személyes okokból mindeddig nem sikerült teljesen megvalósítani. Az egyes Landsmannschaftok a Bajtársi Szövetségek Egyesüléséhez (*Vereinigte Ostdeutsche Landsmannschaften*) is csatlakoztak, mely később Elűzöttek Szövetsége néven, némileg megváltozott célkitűzésekkel működött tovább.

Voltak kísérletek az elűzöttek önálló politikai erőként való összefogására is, de ezek hosszú távon nem jártak komoly eredménnyel. A sajtó és a vezető politikusok is inkább azt szorgalmazták, hogy az elűzöttek és a menekültek inkább a meglevő politikai pártokat támogassák, és ne önálló szervezetekben tömörüljenek. Egyúttal pedig ösztönözték a pártokat a menekültkérdés határozottabb felvállalására. Az első Bundestagválasztásokon (1949) a menekültek szervezetei még nem vehettek részt. Független jelöltként, kifejezetten a menekültkérdést előtérbe helyező programmal mindössze egyetlen képviselő került a parlament alsóházába, holott kb. egymillió szavazatot kaptak a menekültek jelöltjei. Pártok színeiben összesen 53 keletről származó képviselőt választottak meg. Közülük a legtöbben az SPD színeiben futottak be, míg érdekes módon az elűzöttek körében inkább népszerű CDU jelöltjei között alig lehetett menekültszármazásút találni. A menekültérdekeket nyíltan képviselő pártok híján ekkor az elűzöttek komoly része szélsőjobboldali pártokat is támogatott. A tartományi parlamenti választásokon (1950) egyes körzetekben az egyetlen jelentősebb, a menekültek által szervezett és érdekképviseletüket elsőrendű feladatának tekintő politikai párt, a *Bund der Heimatvertriebenen und Entrechteten/Gesamtdeutscher Block (BHE/GB)* viszonylag sok szavazatot kapott, és több tartományban is a kormányzó koalíció tagja lett. A pártot Schleswig-Holstein tartományban alapították meg, szövetségi szinten azonban csak 1952-től működött. 1952-ben a Bundestagba is bekerült, sőt hosszas viták után belépett a második Adenauer-kabinetbe is. A menekültügyi miniszter a támogatásával induló Theodor Oberländer lett. A koalíciós részvétel megosztotta a párt tagságát is, a menekültek és elűzöttek komoly részének támogatását pedig egyébként sem tudták megszerezni a maguk számára. Az elűzöttek gazdasági beilleszkedésének előrehaladásával a konzervatív erők felé orientálódó és belső vitákkal terhelt párt támogatottsága folyamatosan csökkent, egykori szavazóik nagy része az uniós pártok felé fordult.²⁴ Az 1957-es választásokon országosan már nem tudták elérni a parlamentbe jutáshoz szükséges ötszázalékos küszöböt, csak egyes tartományokban tudák egy ideig megőrizni pozíciójukat.²⁵

Az integráció nehézségei

A menekültkérdés természetesen nemcsak a szövetség és a tartományok problémája volt, hiszen az egyes emberek beilleszkedését a politikai-gazdasági szempontok (mindenekelőtt a vagyoni helyzet rendezése) mellett sok más tényező is befolyásolta. A menekültek beilleszkedésének számos jól elkülöníthető terepe volt,²⁶ amelyeket törvényekkel alig lehetett szabályozni. Kulcskérdés volt a helyi lakossággal kialakult viszony, ami kezdetben gyakran elég hűvös volt, hiszen az őshonos lakosság a valutareformig (1948) maga is megélhetési gondokkal küzdött. E viszony oldódásában a sajtó is rendkívül pozitív szerepet játszott,²⁷ de az életszínvonal általános emelkedésével magától is sokat javult.

Az integráció fontos elemeit képezték még a kulturális különbségekből adódó nehézségek (mindez nemcsak a helyi lakossággal kialakult viszonyban jelentkezett, hanem a menekültek különböző csoportjai között is). Ezek az eleve kevert lakosságú nagyvárosokban kevésbé jelentettek problémát; kisebb, korábban zárt falusi közösségekben viszont gyakran konfliktusok forrásait képezték. Márpedig kezdetben az elűzöttek döntő többsége falvakba került, itt ugyanis jóval nagyobb volt a háború során épségben maradt, rendelkezésre álló lakótér.

A látszólag legnagyobb feladat a menekült munkaerőnek a német gazdaságba való beillesztése volt. A törvénykezés segítette ugyan a menekültek képzését az ország gazdasági igényeinek megfelelően, de a probléma tökéletes megoldását ezzel sem sikerült elérni. A nagyszámú agrárnépességet²⁸ a német mezőgazdaság nem tudta alkalmazni, illetve mezőgazdasági termeléssel rövid idő alatt az elveszett vagyont nem lehetett újrateremtteni, így a menekültek nagy része a német „gazdasági csoda” során felfutó iparban helyezkedett el. Ebben a gazdaságilag fejlettebb területekről (Szilézia, Szudéta-vidék) származó szakképzett munkaerő esélyei voltak a legjobbak, de a több tartományban (a legerőteljesebben Bajorországban) az ötvenes évektől kezdődő erőteljes gazdasági struktúraváltás másoknak is sok lehetőséget nyújtott. Az egykori agrárnépesség körében viszont sokáig igen magas volt a munkanélküliség, a legidősebb generáció ugyanis gyakorlatilag nem volt képes a teljes életformaváltásra. E csoportok beilleszkedése sikerült a legkevésbé. Mindezek ellenére ezt a problémát kb. a hatvanas évek elejére sikerült megoldani, a menekültek második generációja már az őshonos lakossággal csaknem azonos esélyekkel találhatott munkát magának, az elit értelmiségi körökbe viszont inkább csak a harmadik generációnak sikerült bejutnia.

A nyugatnémet állam erőfeszítéseinek és az elűzöttek – legalább ennyire lényeges – eltökélttségének köszönhetően végül is sikerült elérni, hogy a menekültek és elűzöttek döntő többsége egy-két évtized múltán az elűzetését megelőző időszaknál magasabb vagy ahhoz hasonló színvonalon éljen, és a Német Szövetségi Köztársaságot (is) hazájának tekintse.²⁹ A régi haza elvesztéséből, rokonságok és évszázados közösségek felbomlásztásából adódó testi-lelki sérüléseket persze még egy viszonylagos anyagi jólét megteremtésével sem igazán lehetett orvosolni. Az egyes emberek saját beilleszkedését az objektív adottságok mellett személyes élményeik, a szülőföldről magukkal hozott értékrendjük és magánéleti tényezők is befolyásolhatták.

A sikeres integráció nem jelentette egyúttal ezen népcsoportok kulturális beolvadását; nagyon sok csoport igyekezett régi jellemzőit megtartani, sokaknál pedig máig egyfajta kettős identitás él tovább. A szülőföld kultúrájának ápolása és a régi hazában

maradt német közösség (ahol van ilyen) erősítése mára a menekültszervezetek elsőrendű feladata lett. Jórészt ennek köszönhető, hogy az egykori elűzött lakosság ma sok helyütt híd szerepet tölthet be a régi és az új haza között, amelynek az emocionális kötődés mellett gazdasági jelentősége sem elhanyagolható. Más kérdés azonban, hogy a fiatalabb generációknál érezhető identitásvesztést, illetve a szülők-nagyszülők származása iránti közömbösséget ezáltal sem sikerül megállítani.

Jegyzetek

- 1 Ld. *Otto Kimminich*: Die Vertreibung der Deutschen. Der völkerrechtliche Hintergrund. In: Die Entwicklung Bayerns durch die Integration der Vertriebenen und Flüchtlinge. München, 1995. és *Alfred-Maurice de Zayas*: Die Anglo-Amerikaner und die Vertreibung der Deutschen. 1965.
- 2 Az ún. 2. bécsi német népcsoportegyezményben (1940) tervezték a magyarországi németek áttelepítését is, ami nagy felháborodást váltott ki a német lakosság körében, és a népcsoportvezetőséget is váratlanul érte. Ekkor erre a háborús események miatt nem került sor.
- 3 Ezáltal csak Romániából 600 000, Jugoszláviából (főként Boszniából) 35 000 német települt birodalmi területekre.
- 4 Több helyen is vonakodott a lakosság, máshol pedig a szovjet hadsereg a vártnál gyorsabb előrenyomulása akadályozta meg az akciók teljes végrehajtását.
- 5 Amennyiben valaki egy helyi nemzetiségi vagy nácinak minősített szervezetnek tagja volt, illetve családtagja a német hadseregben (különösen a Waffen-SS-nél) szolgált, szinte biztosan az életét is fenyegető megtorlásra számíthatott.
- 6 *Rolf Messerschmidt*: Aufnahme und Integration der Vertriebenen und Flüchtlinge in Hessen 1945–50. Wiesbaden, 1994. 40–41.
- 7 *Lothar Wieland*: Das Bundesministerium für Vertriebene, Flüchtlinge und Kriegsgeschädigte. Bonn, 1968. 26–27.
- 8 A magyar köztudatban általában – tévesen – a kérdés úgy jelenik meg, mintha a németek kitelepítését kizárólag a potsdami döntések írták volna elő Magyarország számára. Potsdamban azonban csak az engedélyt adták meg erre, ugyanis a magyar kormány 1945. július 5-én hivatalosan kérte „a demokratikus Magyarországra komoly veszélyt jelentő náci-svábok eltávolításának” lehetőségét.
- 9 A későbbiekben ezt felváltotta a hazájából elűzött (*Heimatvertriebene*) elnevezés, amely valamennyi menekültcsoportra vonatkozott. A „Flüchtling” szó a politikai zsargonban az ötvenes évektől kezdve a szovjet zónából menekülő német polgárokat jelölte, a köznyelvben a hazájukból elűzöttekre vonatkoztatva inkább pejoratív jelentése volt.
- 10 Ezzel a nemzetiszocializmus időszakában bevezetett fogalommal azokat a német nemzetiségű és anyanyelvű személyeket jelölték, akiknek ősei évszázadok óta a Német Birodalom határain kívül éltek. A jelölés egyfajta megkülönböztetés volt a birodalmi németekkel (*Reichsdeutsche*) és a külföldön élő németekkel (*Auslandsdeutsche*) szemben.
- 11 Vö. *Franz J. Bauer*: Flüchtlinge und Flüchtlingspolitik in Bayern 1945–50. Stuttgart, 1982. 62–65., illetve *Immo Eberl* (hg.): Flucht, Vertreibung, Eingliederung. Baden-Württemberg als neue Heimat. Sigmaringen, 1994. 178–180.
- 12 Mivel a történelmi hagyományok figyelmen kívül hagyásával meghúzott zónahatárok miatt (a francia zóna határa az autópálya vonalát követte) Baden és Württemberg déli része is a francia zónába került, három tartomány (Württemberg-Baden, Württemberg-Hohenzollern, Baden) alakult meg a korábbi kettő helyén, amelyek később a Német Szövetségi Köztársaság megalakítása után Baden-Württemberg néven egyesültek.
- 13 *Eberl*: i. m. 181.
- 14 *Lutz Wiegand*: Der Lastenausgleich in der Bundesrepublik Deutschland 1949 bis 1985. Frankfurt-Bern-New York-Paris, 1992. 55–137.
- 15 *Wieland*: i. m. 78–91.
- 16 *Wiegand*: i. m. 354.
- 17 *Wiegand*: i. m. 354–357.

- 18 *Wieland*: i. m. 94.
- 19 *Mathias Weifert*: Die Durchsetzungsdynamik von Heimatvertriebenen und Aussiedlern beim wirtschaftlichen und kulturellen Aufbau Deutschlands nach 1945. Donauschwäbisches Archiv, München, 1997. 179.
- 20 Bund der Vertriebenen. Jahresbericht 1994. Bonn, 1995. 4–7.
- 21 *Vö. Eugen Lemberg–Lothar Kreyer*: Entstehung eines neuen Volkes aus Binnendeutschen und Ostvertriebenen. Marburg, 1950.
- 22 *Max Hildebert Boehm*: Gruppenbildung und Organisationswesen. In: Friedrich Edding–Eugen Lemberg (hg.): Die Vertriebenen in Westdeutschland. Kiel, 1959. 571–605.
- 23 A charta történetéről részletesebben lásd *Mayer János*: A hazájukból elűzött németek chartája. Kutatási Füzetek, Pécs, 1996/1. 32–36.
- 24 *Richard Stöss*: Parteienhandbuch. Die Parteien der Bundesrepublik Deutschland 1945–80. Opladen, 1984. 1424–1459.
- 25 *Boehm*: i. m. 571–605.
- 26 *Andrea Kühne*: Eingliederung, was ist das? In: Immo Eberl (hg.): Flucht, Vertreibung, Eingliederung. Baden-Württemberg als neue Heimat. Sigmaringen, 1994. 161–162. és *Volker Ackermann*: Integration. Begriff, Leitbilder, Probleme. In: Mathias Beer (hg.): Zur Integration der Flüchtlinge und Vertriebenen im deutschen Südwesten. Thorbecke, Sigmaringen, 1994.
- 27 *Gerald Neumann*: Die Medien und die Flüchtlingsfrage in Bayern 1945–53. München, 1993.
- 28 Ez különösen a Romániából, Magyarországról és Jugoszláviából elűzött népesség számára volt nehéz, ezekben az országokban az ún. Duna menti svábok döntő többsége a háború előtt a mezőgazdaságból élt. Németországban többségükből gyári munkás lett, eredeti szakmájukat csak kevesen és akkor is csak évek elteltével tudták folytatni.
- 29 Ebben a tekintetben azért az életkor, a vagyoni helyzet alakulása és a származási helyhez való kötődés alapján jelentős különbségek figyelhetők meg.

SZEMLE

19. SZÁZADI EGYETEMES TÖRTÉNET 1789–1890

Szerk.: Vadász Sándor

Budapest, Korona Kiadó, 1998. 526 p.

Igen régi hiányt pótol ez a több szerző által készített kötet. Évtizedek óta nem áll az egyetemi hallgatók rendelkezésére korszerű, az utóbbi évtizedek legfontosabb kutatási eredményeit is tartalmazó áttekintés a 19. század történetéről. Ezért is lesz a Vadász Sándor szerkesztette kötet az elkövetkező évek folyamán elsősorban az egyetemi hallgatók körében igen keresett, mondhatnánk népszerű. A szerzői gárda a rendelkezésre álló legjobb szakemberekből áll, Vadász Sándor mellett, aki szerkesztőként gondozta a kötetet, s megírta Franciaország történetét és külön fejezetben a század eszméletörténetét is, Diószegi István (a nemzetközi kapcsolatokról szóló fejezet szerzője), Urbán Aladár (Nagy-Britannia, az USA és Latin-Amerika történetének írója), Németh István (Németország és Svájc története), Palotás Emil (a Habsburg Birodalom, Oroszország és a Balkán-félsziget országainak története), Horváth Jenő (Olaszország), Harsányi Iván (Spanyolország és Portugália), Balogh András (a fontosabb ázsiai államok), Szerdahelyi István (Japán) és Mózes Mihály (Ausztrália) jegyezték szerzőként az egyes fejezeteket. Mindannyian, kivétel nélkül megbízható tényanyagot nyújtanak az olvasónak, fontos összefüggésekre hívják fel a figyelmet. Kiemelendő érdeme a kötetnek, hogy egyes szerzői (sajnos nem mindegyik) külön is utalnak azokra a vitákra, amelyek az utóbbi évtizedek tudományos kutatásai során egyes kérdések körül felmerültek, s ismertetik a vitázó felek álláspontjait, rendszerint anélkül, hogy maguk állást foglalnának, azt az olvasóra hagyják (így tesz pl. Vadász Sándor III. Napóleon uralkodásának egyes kérdései kapcsán, de más példákat is említhetnénk). Ez didaktikai erőssége a kötetnek.

Sajnálatos módon meg volt kötve a szerkesztő keze annyiban, hogy a kötet része egy, a kiadó által megjelentetett sorozatnak, amelyben a 20. század történetét taglaló kötetek már napvilágot láttak. S mert e sorozatban 1890-nel veszi kezdetét a 20. század története, e kötet szerkesztője kénytelen volt úgy megtervezni e munkát, hogy az egyes fejezetek, azaz az egyes országok (illetve földrajzi egységek) történetét a szerzők nagyjából 1890 táján zárják le. Így nagyon sajátos összefoglalás keletkezett, karikírozva: a „rövid” 19. század története – szemben az utóbbi évtizedekben mindinkább tért nyerő felfoggással, amely a *hosszú* 19. századra (1789–1914) helyezi a hangsúlyt, jogosan ezt a történeti periódust tekintve egységnek. (Egyébként így tett a 20. század történetét bemutató kötet is, amikor a dolgok jobb megértése céljából 1890-nel kezdte a 20. század történetét, amivel szemben ugyan vannak kifogásaink, de azokat nem itt kell kifejtelnünk.) Úgy véljük, az a terjedelmi többlet, amit az jelentett volna, ha a szerzők az első világháborúval zárják le az áttekintést, tekintettel a lehetséges rövidítésekre, nem lett volna megterhelő, viszont feltétlenül szükséges lett volna ahhoz, hogy az olvasó az *egész* korszakot *egységben* lássa. Az első világháború – ezt talán nem szükséges e hasábkon részletesen indokolni – valóban korszakhatár, az emberek mindennapi életét alapvetően átalakító eseménysorozat, ami az egész földgolyó történeti fejlődését átformálta, azokat az országokat is, amelyek részt vettek a háborúban, s azokat is, amelyek nem. Így viszont mindegyik szerző küszködik fejezetének lezárásával, a diplomáciatörténeti áttekintés 1904-gyel zárul, Franciaország története 1900-ban, Nagy-Britanniáé 1914-ben, Ausztriáé 1893-ban fejeződik be, Olaszorszáé kb. 1900-ban, Svájcé az 1910-es években, Spanyolország története az 1898-as amerikai háborúval, Portugáliáé 1910-ben, Oroszorszáé 1894-ben zárul, a Balkán-félsziget egyes országainak története 1910-ig megy el, az USA történetét szerzője 1898–1901 között zárja le, az Európán kívüli területek történetét kb. az első világháborúig hozzák fel a szerzők, kivéve Japánét (ezt 1868-cal) és Kínáét (ezt 1901-gyel zárják). Csupán Németország története zárulhat le némiképp szervesen, a belső fejlődésnek megfelelően Bismarck kancellárságának végével, 1890-ben.

A szerkesztés egyértelműen az egyes országok történetének áttekintését részesítette előnyben, ez az egyetemes történeti összefoglalás tehát tulajdonképpen a magyar történetírás hagyományos útját járja, amikor az egyes országok történetét önálló egységként kezeli. Ez sok szempontból előnyös megoldás, kétségtelenül van azonban egy nem lebecsülendő hátránya. Nem teszi lehetővé a történeti folyamatok szinkronisztikus áttekintését, a hasonló gazdasági, társadalmi, kulturális vagy ideológiai jelenségek így elkerülhetetlenül mindegyik fejezetben rendre megjelennek, de nem speciális vonásaik kerülnek előtérbe,

hanem az általánosak. A szerkesztő nyilvánvalóan tisztában volt ezzel a hátránnyal, ezért néhány esetben kivételt tett, s áttekintő fejezeteket alkalmazott. Így külön is kiemeltük a diplomáciatörténeti fejezetet, amely az egyik legsikerültebb része a kötetnek, valamint az esztétikailag rendezett fejezetet, amelyik a 19. század néhány fontos, a jövő, tehát a 20. század szempontjából is lényeges, új ideológiai vonulatát tekinti át. Szerkesztéstechnikai kérdésnek tűnhet, de nem csupán az, hogy míg a diplomáciatörténeti összefoglalás – logikusan – a kötet élére került, az ideológiai áttekintését az európai országok történetének bemutatása után közli a kötet, ezzel mintegy függelékbe tolva az Európán kívüli országok történetét.

Az igazi gond azonban az, hogy e két áttekintő fejezeten kívül nem ad több ilyen a munka. Pedig a gazdaság- és társadalomtörténeti folyamatok megérdemelték volna egy hasonló áttekintést, amivel el lehetett volna kerülni azt, hogy ezeket az egyes országok történetébe dugják el a szerzők (az ipari forradalom kezdeti szakaszának bemutatását Nagy-Britannia történetébe, a második szakaszt meglehetősen szétszórva Franciaország, Németország és az USA történetébe). Ez elkerülhetetlenül azt eredményezi, hogy igazán ezek a folyamatok nincsenek kibontva, az összefüggésekre nem derül fény (pl. arra, hogy az angol ipari forradalom húzó ágazata a textilipar, ez biztosítja a beruházásokhoz szükséges tőkék túlnyomó részét Nagy-Britanniában, de éppen az angol ipari forradalom korai indulása, lépéselőnye következtében a textilipar az angol áruk olcsósága miatt már sehol a világon nem képes ugyanerre a szerepre), egyes folyamatok a különböző fejezetekben ismétlődnek. Ilyen ismétlődések nagyobb számban fordulnak elő az egyes országok külpolitikájának bemutatásánál is, Diószegi diplomáciatörténeti fejezetén kívül sokszor ugyanazokat az eseményeket mondják el az egyes országok történetének szerzői. Ez olykor hiányt pótol ugyan (Diószegi pl. nem említi az 1812–1814-es angol–amerikai háborút, Urbán fejezete viszont ismerteti), de az esetek többségében az ismétlés tulajdonképpen fölösleges. Olykor pedig ugyanaz az eseménysorozat – megengedve: némileg más aspektusból – háromszor vagy négyszer is ismétlődik, így pl. a krími háború, a Monroe-elv stb. Erősebb szerkesztői ellenőrzésnek kellett volna az ilyen átfedéseket kiiktatnia. Így némi terjedelmet lehetett volna nyerni a hiányzó összefoglaló fejezetek számára vagy az 1890–1914 közötti időszak bemutatásához.

Már említettük, hogy Diószegi István diplomáciatörténeti összefoglalása a kötet egyik legértékesebb fejezete. Kisebb hibák, kihagyások persze előfordulnak (az amiens-i béke feltételeit nem ismerteti, nem szól az ulmi csatáról, Ferenc lemondása a német-római császári címről a Rajnai Szövetség létrejöttének következménye volt, a Szent Szövetség megalakulásánál talán erőteljesebben említendő lett volna a legitimitás biztosításának igénye stb.). Ezek apróbb hiányok, amelyek eltörpülnek a fejezet tartalmi gazdagsága, vonalvezetésének következetessége mellett. Csúppán egyet emelünk ki a finom megfigyelések közül: a szerző kiválóan emeli ki az 1848-as forradalmak gyors polarizálódását, a forradalmak egységének hiányát és annak okait.

Vadász Sándor Franciaországról szóló fejezete is kiváló összefoglalás, ami akkor is igaz, ha a szerző helyenként említetlenül hagy egyes fontosabb mozzanatokat, vagy ezeket még ki lehetne egészíteni. Nincs szó például a Napóleon által bevezetett népszavazásokról mint a politizálás új formájáról, elnagyolt XVIII. Lajos és X. Károly időszaka (a trónörökös meggyilkolásáról mindenképpen szólni kellett volna). Az 1830. év átalakulása (hogy ti. Franciaország nem köztársaság lett) kevésbé érthető a Szent Szövetség legitimációt kívánó politikája nélkül, ami esetleges beavatkozással fenyegetett a köztársaság kikiáltása esetén. Lajos Fülöp azért volt kiválóan alkalmas a trónra, mert a Bourbon-ház sarja lévén *legitim* igénye volt a trónra, s mert olyan király volt, aki – apja és a maga forradalom alatti működése következtében – semmiképpen sem foghatott össze a szélsőséges királypártiakkal. Némi magyarázatot igényelt volna a bonapartizmus fogalma stb. Igen jó viszont a boulangérizmus elemzése, általában a 19. század utolsó harmada francia belpolitikai viszonyainak tömör bemutatása.

Ugyanígy magas színvonalú Urbán Aladár Nagy-Britanniáról adott áttekintése, s talán még jobb az USA történetének bemutatása ugyancsak tőle, valamint Palotás Emil Oroszországról írott fejezete. Kevésbé sikerült a Németország és Svájc történetét tárgyaló két fejezet, míg Palotás Emil Ausztria esetében olyan, az általános történeten túli körülményekre is utal, amelyek jelentőségük miatt megérdemelték volna azt, hogy Franciaországnál és a német fejlődésnél is számba vegyék őket (a különféle szakiskolák, középfokú iparisiskolák, líceumok stb. tulajdonképpen a francia példa nyomán fejlődtek ki szerte Európában).

Ha már az európai kontinens 19. századi történetét teljes egészében kívánta bemutatni a kötet, akkor bizony sajnálatos, hogy a skandináv államok kimaradtak ebből az áttekintésből. Ugyanakkor sok szempontból hézagpótló a mediterrán térség európai országainak bemutatása, Portugáliától a Balkánig, Törökországig. A magunk részéről talán erőteljesebben hangsúlyoztuk volna Portugália, de főleg Spanyolország esetében a gyarmatosításnak a 18–19. században már egyértelműen hátrányos gazdasági következményeit (az államháztartás tartós hiányai, az az válsága stb.), vagy Itáliánál a francia forradalom és Napóleon szere-

pét az egységesülési folyamat megindulásában, de mindezek nélkül is kerek egészet, hasznos áttekintést kap az olvasó, számos olyan adattal, ténnyel, amelyeket eddig hiába keresett.

Külön is méltatni kell az eszmétörténeti fejezetet. Vadász Sándor valóban a legfontosabb ideológiai irányzatokat tekintette át. Külön is fontos felhívni a figyelmet a fajelmélet megalapozására, aminek szerepe majd a 20. század európai történelmében lesz igen fontos. Igen jó a legitimizmust és az utópista szocializmust bemutató fejezetrészt, talán kevésbé sikerült a marxizmust ismertető rövid részlet, nem utolsósorban azért, mert egyedül ez a rész tartalmaz kritikai bírálatot a bemutatott eszmerendszerről, mégpedig majdnem akkora terjedelemben, mint amekkora az ismertetés maga. A fajelméletet ismertető fejezetrészen talán jobb lett volna nem „emberi fajokról”, hanem „fajtákról” beszélni, de ez elhanyagolható részletkérdés. Az Európa-gondolat bemutatásánál, amit a magunk részéről is igen fontosnak tartunk, azonban némiképp visszaüt az, hogy a kötet nem 1914-ig tárgyalja a „hosszú” 19. század történetét. Az Európa-gondolat igazán akkor születik meg, amikor – az 1890-es években – egyes európai gondolkodók, politikusok számára először lett nyilvánvaló, hogy Nyugaton az Egyesült Államok, Keleten pedig az Oroszország gazdasági fejlődése jóval gyorsabb az európai nagyhatalmakénál, s ez perspektivikusan az európai világhegemonia végét jelentheti. Ekkor jelentkezik először az Európai Egyesült Államok gondolata (Nagy-Britannia nélkül, vagy vele együtt, de gyarmatai nélkül), még csíraformában.

Az Európán (és az USA-n) kívüli részekről csupán rövid áttekintést ad a kötet. Balogh András és társai, valamint Urbán Aladár a lényegyet igyekeznek összefoglalni, ami – ha nem is egyformán jól, de nagyrészt – sikerült is nekik. Annyiban mindenképpen, hogy az olvasó valamiféle képet kap e térségek történetéről is. Talán erőteljesebben lehetett volna kiemelni Törökország esetében, hogy az arab és török kereskedelem visszaszorulása viszonylagos, amennyiben nem elsősorban az általuk lebonyolított kereskedelmi forgalom csökkent le, hanem a Nyugat-Európa által bonyolított világkereskedelmi forgalom nőtt meg rendkívüli mértékben, s ehhez képest vált elenyészővé a levantei forgalom. De nagyobb hangsúlyt kaphatott volna a föld magántulajdonának kérdése is például a törökországi reformok kapcsán, annál is inkább, mert mindekelőtt a földmagántulajdon megléte az, ami az európai fejlődést az ázsiaiától (általában a többi kontinensétől) megkülönbözteti. Az adózási viszonyokban kimutatható eltérés vagy a szolgáló nemesség túlnyomó szerepe Ázsiában stb. csupán ennek következménye. Ausztrália esetében viszont még annyira sincs megemlítve az aborigin földtulajdon kérdése, mint a többi esetben, pedig az utóbbi években e téren komoly új eredmények születtek, miként például az észak-amerikai indián tulajdonviszonyok tisztázása esetében is. Mindez persze – s ezt nyomatékosan szeretnénk aláhúzni – egy ilyen világtörténeti összefoglalás esetében elhanyagolható hibafelsorolás (vagy inkább kívánságjegyzék).

Az egyetlen formai tényező, ami nem méltó a kötet tartalmi értékéhez, a nyomdatechnikai kivitelezés. Túlságosan sok az elírás, félreszedés és a betűhiba ahhoz, hogy az a szerzők hibája lehetne. A számítástechnika nyomdatechnikai áttörésének igen negatív következményeivel találkozhatunk szinte minden oldalon. Néhány – nem ilyen – elírásra, olykor hibás adatra egy nyilvánvalóan várható második kiadás reményében hívjuk fel a szerzők figyelmét. A 103. oldalon az „1848 végén” valójában 1847. Ugyanezen az oldalon Lajos Fülöp nem 1848, hanem 1847 decemberében szolt a képviselőkhez. A 111. oldalon a francia–porosz háború sem a „következő”, hanem még abban az évben tört ki. A 116. oldalon az 1892. évi törvény a 13 éven aluli gyermekek alkalmazásának *tilalmát* mondta ki. A 131. oldalon aligha az ipari forradalom biztosította az angol flotta fölényét a francia–spanyol felett, a 134. oldalon az angliai vasútvonalak hossza 1850-ben nem 5900 km, hanem ugyanennyi mérföld (vagyis 9600 km, mint a 149. oldalon helyesen áll). A 222. oldalon Kolowrat neve olykor Kolowrath. A 241–242. oldalakon pedig Hohenwart nevét írják olykor Hohenwarthnak (mindkét nevet h nélkül írják helyesen). A 324. oldalon III. Sándor esetében a nagyapjára történő utalás félreérthető (mintha I. Sándor lett volna). A 425. oldalon a Homestead Act keretében biztosított 160 acre-nyi föld 112 katasztrális (s *nem magyar*) holdnak felel meg.

Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy sikeres kötetet nyújtanak át a szerzők és a szerkesztő az olvasók-nak. Majdnem az irtuk, „lepik meg” az olvasót, ám ez a kifejezés az ő esetükben nem lett volna helyénvaló, hiszen elismert szerzőkről van szó, akik már számos egyéb munkájukban megmutatták kvalitásaikat. Ezáltal olyan munkát tettek közzé, amelyet minden valószínűség szerint nemcsak egyetemi hallgatók forgatnak majd haszonnal, hanem amely minden érdeklődő olvasó számára élvezetes olvasmányt nyújt, s amelyet nyilván kézikönyvként használnak majd. Minden bizonnyal lesz még a kötetből második s több kiadás is. Megérdemelnék a szerzők, a szerkesztő, s nem utolsósorban az olvasók is.

POLOVCŰ, GRUZIJA, RUSZ' I VENGRIJA V XII–XIII VEKAH

(*A kunok, Grúzia, Rusz és Magyarország a 12–13. században*)

Moszkva, Insztitut Szlavjanovedenija i Balkanisztiki RAN, 1988. 335 p.

A roppant széles forrásanyagot megmozgató könyvet a grúz Melita Polikarpovna Murgulija és az orosz, a magyar történészek körében is jól ismert Vlagyimir Pavlovics Susarin írta. Az együttműködés azt célozta, hogy az etnoszméletet egy konkrét kérdéskör kapcsán, több oldalról, így többféle forrásanyag megvilágításában tárgyalják meg.

A bevezetés ezt a szovjet tudományosságban az 1980-as években ismertté vált elméletet fejti ki: az etnosz nagyjából az a középkorban, amit nálunk etnikumnak vagy feudális nemzetiségnek szokás nevezni. Az elméleti előfeltételek közt a külpolitika alárendeltségéről, a belpolitika meghatározó erejéről esik szó, de a gyakorlatban inkább csak a külpolitikai előfeltételeket vizsgálják a szerzők, meg természetesen a szereplő etnikumok belső gazdasági-társadalmi szervezetét.

Az első fejezet a forrásokat ismerteti. Kiderül, hogy két fő forrás van, az egyik egy névtelen szerző grúz krónikája, IV. Dávid, az Építő grúz király (1089–1125) életrajza, a másik Danyil halicsi fejedelem 13. századi életrajza. A két krónika kölcsönösen kiegészíti egymást. Persze a szerzők még számos egyéb forrást is bevonnak a tárgyalásba, hiszen az események előzményeit, párhuzamait az összehasonlító módszerrel sokfelé keresik.

Az érdemi történet, amelyet a következő négy fejezet tárgyal, a következő: IV. Dávid, aki 1085-től társuralkodó, és valószínűleg 1089-től egymaga uralkodik, első éveiben nehéz politikai helyzetben van, nincs hadserege, a feudális urak szembefordultak vele, a szeldzsukok és más szomszédok támadják az országot, többek közt persze a kunok is. Dávidnak csak mintegy ötezer fős serege van, ezzel azonban vazallusai ellenkezését sikerül felszámolnia. Közben egy Otok nevű kun vezér parancsnoksága alatt mintegy 40 000 kun harcos családjával együtt a kun településterület nyugati, Haliccsal érintkező végéről a keleti végre indul, a Kaukázus előterébe, ahol ugyancsak kedvező terepet találnak a nyári-téli legelőváltáshoz. Ezt a csoportot hívja meg szolgálatába Dávid 1118-ban. Néhány évig előkészíti őket a hadakozásra, visszaállítja eredeti, a nemzeti szervezeten alapuló kun hadrendüket, és azután 1121–24 során számos hadjáratban használja fel őket jelentős szomszédos területek meghódítására. A kunok fizetsége a zsákmány, ebbe hadifoglyok is beletartoznak. 1124-ben Dávid télire letelepíti őket, élelmet is ad, de a zsákmányból való részesedés már bizonytalanná válik. Ezért az egész kun csoport 1125-ben visszatér a kun szállásterületre. Dávid krónikájában erről már nincs szó, de a kun hagyományból a halicsi krónikába került adat erre utal.

Ezzel kapcsolatban kerül elő a magyarországi analógia is, a kunok letelepítése a tatárjárás utáni években. Ekkor is még megtartják nomád szokásaikat. Grúziában azonban erről nincs szó, tehát az 1125-ös elvonulás majdnem biztosnak tekinthető. A helynevekben és személynevekben az 1125 utáni időben semmi érdemi nyoma a kunoknak. A régészeti anyagban három egymáshoz közeli sír az, amely nomád lakosokra utal, ez valamilyen véletlenül itt maradt, néhány emberből álló csoportot jelenthet.

A kidolgozott részek közé tartozik a megletelepült, földművelő népesség és a nomadizálók ellentéte, az utóbbiak mindig szegényebbek a letelepedettekénél. Ez konfliktushoz is vezethet, ahogy 1123 vonatkozásában tudunk kun–grúz összecsapásokról, és a grúz krónika állandóan emlegeti a kunok ellenségeskedését a grúzokkal, sőt személyesen a királlyal, akit több ízben is meg akarnak ölni. Nyilvánvaló tehát, sok részadat összegezéséből, hogy ezek a mozzanatok is megerősítik a kunok elvonulását, hiszen csak bizonyos hadjáratokra fogadta fel őket a grúz király mint könnyűlovas harcosokat.

Az etnoszmélet lényeges kérdése az etnikum önelnevezése (etnonim) és mások által adott neve (etnikon). Az önelnevezés a kipszak, a grúzban ez maradt meg némiképp megváltozott formában, ami a két etnikum tartós kapcsolatát igazolja. A latin források Cumani néven emlegetik őket (a lengyel és magyar források), az orosz elnevezésük polovec.

A kunok elvonulásának az elméletével szemben sok későbbi feldolgozás azt tartja, hogy ez a 200–250 ezres csoport Grúziában maradt és asszimilálódott. Itt megint segítségül jön a magyarországi analógia: a kun nyelvű Miatyánkot a 16. században jegyezték fel, tehát a nyelv akkor még élt, a teljes asszimiláció valamikor a 17. századra következett be. A kunok itt létének számos forrásos említése van, Grúziában is kellene ilyeneknek lenniük, ha csakugyan asszimilációra került volna sor. A szerzők felhívják a figyelmet

arra is, hogy az asszimiláció nem egyszerűen a nyelv átvételét jelenti, tehát nyelvcsere, hanem kulturális tényezőket is magában foglal, elsősorban a nomadizáló életmód felváltását a földművelővel. Ezért idézi orosz fordításban Susarin IV. László két 1279-es oklevelét (az ún. kun törvényeket), amelyek világosan mutatják a két civilizáció különbségét.

A 196–233. lapon Murgulija fordításában megtalálható a sokat emlegetett grúz forrás szövege. A 234–306. lapon lévő bibliográfia a szerzők megállapítása szerint voltaképpen önálló munka, három részben, az első a forrásokat ismerteti (grúz, orosz, keleti, vagyis arab, örmény, bizánci és latin forrásokat) a forrás elkészülésének időrendjében. A második rész a forráskiadványokat sorolja fel (ezúttal a következő sorrendben: orosz, grúz, örmény, bizánci, közép-európai és keleti források). Innen kezdve az egyes tételek beszámozottak, a számozás a harmadik részben folytatódik, ez a feldolgozásokat sorolja fel, először az orosz nyelven kiadottakat, a fordításokat is, azután a grúz nyelvűeket, de a címet oroszul adják meg, azután jönnek a latin betűs feldolgozások, értelem szerűen elég sok magyar munka is, de a török feldolgozások is itt szerepelnek, hiszen azok is latin betűsek. Ezt egészíti ki a 307–334. lapon a rövidítések jegyzéke, ezek minden esetben orosz nyelvűek, nyugati szerzők is cirill betűs formában szerepelnek, s csak itt található meg a teljes bibliográfiai adatsor.

Mindezt azért kellett ilyen részletesen bemutatni, mert a szöveg nem tartalmaz lábjegyzeteket, hanem csak a szöveg közben utal a számokra. 626 tétel szerepel, de minthogy vannak a és b tételek is, a forráskiadványok és feldolgozások száma ennél valamivel nagyobb. Ez a módszer kétségtelenül rövidebbé teszi a főszöveg terjedelmét. De megnehezíti a kötet használatát, hiszen minden ilyen esetben meg kellene nézni az eredeti szám alatt szereplő adatot, illetve a rövidítések jegyzékét is, vagy az olvasó ezt elhagyja (ezt tettem én is), de akkor különösen a feldolgozások, a viták, eltérő vélemények tekintetében csak pusztán számokra van utalva, ami nyilván nem pótolja a szerzők nevét. Ezért úgy látjuk, hogy a számokra való utalás mellett a szerzők nevének jelzése mindenképpen hasznos lett volna. Legalább egy vázlatos térkép sem ártott volna.

Mindez persze semmit sem von le a kötet értékéből. Ez a kötet is jól mutatja, milyen haszna lehet az összehasonlító módszernek, a sokféle forrásanyag sokszempontú felhasználásának.

Niederhauser Emil

CLAUDE SCHKOLNYK

VICTOIRE TINAYRE 1831–1895. DU SOCIALISME UTOPIQUE AU POSITIVISME PROLÉTAIRE

(Victoire Tinayre, 1831–1895.

Az utópista szocializmustól a proletár pozitívizmusig)

Paris, L'Harmattan, 1998

Claude Schkolnyk neve nem ismeretlen a 19. századi magyar–francia kapcsolatokat kutatók előtt. A több tudományos értekezés és cikk szerzője jelenleg is Magyarországon tanít, s oktatói tevékenysége mellett folytatja a két ország közti kulturális kapcsolatok feltárását.

A könyv nem egyszerű biográfia. Victoire Tinayre életútján keresztül nem csupán egy asszony, egy család hétköznapijait, mindennapi erőfeszítéseit, az eszmékhez, a történelemhez való viszonyát ismerhetjük meg, hanem egy eseményekben, rendszerváltozásokban bővelkedő kort, egy szellemi, társadalmi, politikai közeget is: a 19. század második felének Franciaországát és az 1870-es évek Magyarországot. Ezzel egyidejűleg képet kaphatunk a két ország közti kulturális és szellemi kapcsolatokról is.

A szerző a fentiekről több mint 400 oldalon keresztül, öt nagy fejezetre tagolva tájékoztatja az olvasót. A könyv szerkezeti felépítése megfelelő keretet biztosít a téma mélyreható feldolgozásához.

Az első fejezet Victoire Marguerite Gierrier ifjúkorát mutatja be, azt a vidéki, polgárosult, republikánus miliőt, ahol 1831-ben, a lyoni munkásfelkelés másnapján megszületett. 1848 forradalmait már félig felnőttként éli át Párizsban. A Második Császárság alatt lesz tanítóné, férjhez megy, megszületnek gyermekei, ekkor fordul érdeklődése a munkásmozgalom felé.

A párizsi kommunének már tevékeny résztvevője, a női nem élharcosa, minek következtében többéves száműzetésbe kényszerül: előbb Svájcba, majd Magyarországra, ahol tanításból és irodalmi mun-

káiból tartja el magát és immár népes családját. Ezen éveket mutatja be a könyv második, illetve harmadik fejezete.

A negyedik részt a visszatérés viszontagságainak, a munkásmozgalomba való újbóli bekapcsolódásának és Victoire Tinayre irodalmi munkásságának szentelte a szerző.

A zárófejezet mutatja be az utópizmusból, a köztársaságból kiábrándult, a munkásmozgalomban csalódott asszonynak a pozitívizmus felé fordulását és abban való kiteljesedését. A halál akkor éri utol, mikor 1895-ben megalakul a CGT (Confédération Générale du Travail), és a szakszervezeti mozgalom legalitást nyer.

Victoire Tinayre életútján keresztül az olvasó ötvözetet kap az egyén és a közösség, a specifikus és az általános bemutatásából. Tinayre igen összetett személyiség: republikánus, szabadgondolkodó, feminista, publicista, pozitivist, de mindenekelőtt pedagógus. Az oktatáson és az oktatói hivatásán keresztül válhatott önállóvá mind anyagi, mind társadalmi vonatkozásban. Az alapképzés (brevet élémentaire), majd a szakképzés (brevet de capacité) képessé tette, hogy órákat adjon, és hogy a Második Császárság ideje alatt egyre inkább igényelt leányoktatás számára keretet biztosító tanodát nyisson.

1866-ban Elisa Lemonnier nyomdokain haladva megalapítja leány-reáliskoláját, a Grande Institution de Demoiselles, École Professionnelle-t. Ezen intézmény falai között tanította a munkások, iparosok, emigránsok gyermekeit, miközben sajátjaira az „óvodában” felügyeltek. (Franciaországban 1867-ben 432 141 gyermek részesült óvodai ellátásban.) Bár ezek az intézmények ekkor még inkább gyermekmegőrzőként működtek, mintsem óvodaként. A drákói szigor és az igen kemény körülmények lazítására csak néhány reformszellemű személy tevékenysége nyomán kerülhetett sor, akik a fröbeli metodikát alkalmazván a játéka, a megfigyelés, a személyes tapasztalás és az érdeklődés felkeltésével kívánták elősegíteni a kisdedek testi, lelki, szellemi fejlődését.

A párizsi kommun ideje alatt Varlin, aki a kormány oktatáspolitikájáért felelős tisztviselőinek egyike volt, és akit Victoire Tinayre barátjának mondhatott, rábízta a Szajna-vidék leányiskoláinak tankönyvellátásáért felelős posztot (Inspection générale des Livres pour les Écoles de jeunes filles de la Seine). Feladata az oktatószemélyzet kiválasztása és az oktatási reformok előkészítésében való részvétel volt. 1871. április 22-én különbizottságot hoztak létre a leányiskolai oktatás megszervezésére és felügyeletére. E bizottság tagjaként rengeteg befolyásos emberrel találkozott, köztük André Léoval, Anna Jalarral, Noémie Reclus-vel, Korvine-Kronkowskával. Frankel Leóval, a kommun munka- és kereskedelemügyi miniszterével is személyes kapcsolatban állt. Azon rövid kilenc nap alatt, míg hivatalban volt, a világi oktatás megszervezésén és beindításán fáradozott. Az egyházi iskolák átszervezése, az egyházak oktatóinak laikusokkal való helyettesítése tartozott a feladatkörébe, bár túlzott toleranciája miatt támadások érik.

A kommun leverését követően számos társával egyetemben száműzetésbe kényszerült. Előbb Genf, majd Magyarország szolgált menedékhelyeül. Bár családja követi, gyermekei az ország négy sarkában vannak, arisztokrata családok fogadják be őket, a főúri gyermekek társalkodói lesznek. Így kerül ő maga is kapcsolatba a magyar arisztokrácia és intelligencia számos képviselőjével, Attila de Gérándóval, a Telekiekkel, Pulszkyval, Jókaival, Lisztel, Zichy Gézával, Klimkovics Bélával stb. Közülük mindenképp a Telekiekkel való kapcsolata emelkedik ki. A Teleki család generációk óta a francia kultúra és civilizáció ismerője és csodálója. A sort lehetne Teleki Sándor gróffal (1738–1796) kezdeni, aki járt Rousseau-nál, és folytatni mind Teleki Sándorral (1821–1892), aki Victor Hugo barátjának tudhatta magát, mind Teleki Imrével (1782–1848), akinek a sógor-nője az a Brunswick Teréz, aki a magyarországi kisdudóvás és nőnevelés úttörője volt. Teleki Imre (1782–1848) lánya, Emma egy művelt francia, Auguste de Gérando felesége lett, és gyermekeik is örökölték irodalom iránti fogékonyságukat, intelligenciájukat. Attila de Gérando Magyarország földrajzárol írt könyvet, Antoine lányuk Michelet és Edgar Quinet, valamint Jókai műveinek fordítója. Teleki Emma, nagynénje – Brunswick Teréz és Teleki Blanka – nyomdokain haladt tovább, mikor számos pedagógiai kiadványt és tankönyvet jelentetett meg. 1873-ban leányfőiskolát alapított szegény, ám tehetséges fiatalok számára Kolozsvárott, majd 1876-ban Budapesten, ahol „párizsi módszerekkel” oktattak.

Ezekkel az emberekkel érintkezvén, Victoire Tinayre is újabb biztatást kap irodalmi tevékenysége folytatásához, tollat ragad, és hamarosan három regénye (*Emilio Galotti*, *Kalominia*, *Egy lány*) is megszületik.

Victoire Tinayre magyarországi tartózkodásának leírása során a szerző hosszú fejezeteket szán a korabeli magyar oktatási helyzet bemutatására is. A 19. század második felének magyar oktatási viszonyai haladóbbak a franciaországinál. A báró Eötvös József által 1868-ban meghozott reformokat Pauler Teodor és Trefort Agoston továbbfejlesztették, vagyis Magyarország jó tíz évvel járt Jules Ferry reformjai előtt. 1877-ben már létezik Magyarországon pedagógiai múzeum, és azokban az években, mikor Victoire Tinayre hazánkban oktatott, 895 főre jutott egy iskola, és az iskolai látogatottság aránya is 70% fölött volt.

Az 1879-es esztendő újabb forduló a Tinayre család életében. A kormány amnesztiairndeletének köszönhetően kommunárok százai, köztük a Tinayre-ék is visszatérhetnek Franciaországba. Victoire újból

kapcsolatba kerül a politikával, a munkás- és nőmozgalommal. Életkörülményei igen nehezek, így nem szentelheti magát teljes egészében a számára oly fontos és kedves ügyeknek. Dolgozik, vállalkozni próbál, s Louise Michelle-lel, a kor egyik legnépszerűbb és legelismertebb írónőjével közösen ír két regényt, a *Nyomort* és a *Megvetést*. A közös munkát azonban rövid időn belül lehetetlenné teszi a köztük lévő elvi és ideológiai különbség. Louise az anarchista, Victoire egyre inkább a pozitivisták eszmék hatása alá kerül. Megismerkedik az angol, a francia, a magyar pozitivisták iskola képviselőivel és ettől kezdve a feminizmus, a pozitívizmus és az altruizmus hármán útján halad.

A pozitivisták a nőben a tanítót, az oktatót látták. Victoire egyéniségére szabott ideológia volt ez. André Godin – maga is Fourier-tanítvány – familisztere Guise-ben ideális hely volt számára ahhoz, hogy pedagógiai elképzeléseit valóra válthassa. Munkásgyerekek nyerhettek ide felvételt, hogy később, felnőttként képesek legyenek felelős társadalmi pozíciók betöltésére. Victoire feladata az ő nevelésüknek és oktatásuknak a felügyelete volt a bölcsőtől egészen 14 éves korig. A familiszterben mind a forma, mind a tartalom szintjén igen szervezett munka folyt. A kor újító szellemű urbanistáinak, higiénikusainak és pedagógusainak elképzeléseit és javaslatait figyelembe véve készítették el az iskola programját. Elképzeléseik szerint a gyermek már születése pillanatában rendelkezik azon képességekkel, melyek lehetővé teszik, hogy egészséges ember és jó munkás váljék belőle. A szoptató anyák, a dajkák modellértékűnek számító körülmények között, a lehető legteljesebb tisztaságban, rendben és komfortban foglalkozhattak a csecsemőkkel. A kisdedek nevelésében az önállóságra törekvés volt a legjellemzőbb. Hétéves kortól a gyermekek koedukált osztályú iskolákba jártak. Esetenként a szülők is megjelentek az iskola falai közt, hogy kiegészítsék, illetve folytassák tanulmányaikat. Az intézmény 30 000 frankos évi költségvetése meglehetősen magas volt, de az eredmények – a gyermekhalandóság radikális csökkenése és a szakképzett fiatalok számának növekedése – is jelentősek voltak.

Victoire Tinayre módszertani elképzelései sokban hasonlítottak a familiszterben használatosokéhoz. Számtan könyvében már évekkel korábban kifejtette elveit, miszerint a gyermekhez közel álló, egyszerű és konkrét eszközök felhasználásával – ceruzák, könyvek, golyók, botok stb. – kell az értelmet az elvont gondolatok felé terelni. Az olvasást is ehhez hasonlóan, játékosan, s egyben a helyesírás rögzítésére is törekedvén javasolta tanítani.

Az idilli állapot 1883-tól 1885-ig tartott. Godin és igazgatónője közti egyre markánsabb vallási és ideológiai különbségek megmetélyezték munkakapcsolatukat. Kiábrándulva a köztársaságból, a kollektívizmusból, csalódván a familiszterben Victoire Tinayre életének hátralévő tíz évét családja és a pozitivisták gondolkodók körében töltötte.

Claude Schkolnyk könyvének nagy érdeme, hogy monografikus mélységben sikerült feltárni egy jól ismert korszak eddig még be nem mutatott személyiségének, Victoire Tinayre-nek az életútját. A munka azonban nemcsak portré, hanem tudományos értekezés és korrajz is egyben, mely alapos levéltári kutatásokon és a Tinayre család magánlevelezésének feldolgozásán alapul. A kötet sikerességét elősegítette az interdiszciplinaritás, a korszakról szóló írások, a művelődéstörténet, az irodalom, a pedagógia, a szociológia és a politika területén megjelent tanulmányok ismerete.

A könyv nemcsak tudományos színvonala, hanem nyelvi, stílári megformálása miatt is elismerést érdemel. Ajánlani tudom ezért a szakma képviselőin túl minden érdeklődőnek, akit vonz a 19. század második felének magyar–francia szellemi kapcsolatainak, s a korszak Franciaországának összetett világa.

Kovács Zsuzsa

K XXI VEKU. ALTERNATIVÜ. POLITIKA, EKONOMIKA I SZOCIALNO-TRUDOVÜJE OTNOSENYIJA (A 21. század felé. Alternatívák. Politika, gazdaság, szociális és munkaviszonyok)

Moszkva, Iszpran, 1997. I–II. köt. 219, ill. 249 p.

A kétkötetes munka egy 1996 májusában Moszkvában lezajlott konferencia írásos anyagainak többségét közli. A konferencia házigazdája a moszkvai akadémiai Munkásmozgalom-történeti és Összehasonlító Politológiai Intézet volt, de a konferencia megrendezésében társintézményként részt vett a francia École Pratique, a Maison des Sciences de l'Homme, illetve az olasz Feltrinelli Intézet. A kötetekben a többnapos konferencián el nem hangzott szövegeket is megjelentettek.

A konferencián az orosz, francia, olasz résztvevők mellett meghívottaként ott voltak és előadásokat tartottak angol, amerikai, ausztráliai, skandináv és közép-európai – így magyar – történészek, szociológusok is.

A könyv bemutatását a végével kezdve: a tőketet az egész találkozó lelke, kezdeményezője, a moszkvai intézet igazgatója, Timur Timofejev akadémiai levelező tag elemző-összegző írása zárja. Timofejev úgyiszólván a lehetetlenre vállalkozott, amikor több mint 30 előadás alapján áttekintést adott arról, a valóságban milyen problémákkal kell mindenkinek szembenéznie a 21. század küszöbén. T. Timofejev ennek kapcsán érzékeltette, hogy a konferencián országokként, régióként, de problémaköröként is nagyon sokféle vélemény hangzott el, különféleek voltak a megközelítések is, ám a közös az volt, hogy a problémák megoldásában mindenki a komplex megközelítések szükségességét hangsúlyozta, egyetértve azzal, hogy a gazdasági megoldásokat nem lehet elszakítani a szociálisoktól.

A globális kihívásokkal szembeni „nagy megoldás” – miként Timofejev számos résztvevő előadására is hivatkozva jelezte – nem valamiféle gazdasági fejlődés automatizmusa révén jön majd el. Számosan bírálták a „szabad piaci” megoldásokban bízók tévedéseit, illúzióit – ezt tette többek között Ken Livingstone, a brit Munkáspárt parlamenti képviselője is, aki hangsúlyozta, hogy a szabad piaci modell végeredményben beszűkíti a lehetséges gazdasági ráhatásokat. Ezt a kritikai szemléletet az orosz házigazda intézet igazgatója is maximálisan osztotta. Timofejev a gazdaság síkján hangsúlyozottan a „vegyes gazdaság” modelljét karolta fel, politikai síkon pedig a szociáldemokrata, illetőleg – mint többször is megfogalmazta – „valamilyen bal-centrums” megoldásokat tekintett kívánatosnak, s ennek során tág teret nyitott a különféle koalíciók számára. Ennek kapcsán utalt az 1990-es évek közepén kialakuló, esetleg eredményeket is felmutató koalíciókra, többek között az olaszországra. Az hogy az ilyen bal-balcentrum koalíciók mennyi problémát, sőt nagyon keserves tapasztalatokat is hoztak – ez külön nagy kérdés, viszonylag kevesen érintették.

A baloldaliság kérdését több előadó, sok tanulmány szerzője érintette. Véleményük szerint az új korszak elején nagyobb szociális igazságosságot kell biztosítani szociáldemokrata szellemben, valamint a demokrácia nem lehet pusztán politikai értelmezésű. Többen előadást tartottak arról is, hogy az 1990-es évek derekán felerősödtek az erre irányuló politikai, illetőleg a vegyes rendű tömegmozgalmak.

L. Mityeva történész a közép-európai országok dilemmáiról adott áttekintést, s mindjárt első mondataiban hangsúlyozta, hogy ezen országokról Oroszországban egyesek lelkesedéssel, mások viszont erős figyelemzetítő itésekkel szoktak nyilatkozni. Ő maga e helyütt azt húzta alá, hogy a „vezető” közép-európai országokban sikerült már megállítani a gazdaság, s mindenekelőtt persze az ipari termelés hanyatlását, ami különben minden rendszerváltó országban kezdetben bekövetkezett. Ám ez a statisztikai adatokkal alátámasztott megállapítás Oroszországban valóban különös felhangot kaphatott és kapott – hiszen ott a termelés és ezen belül az ipari termelés alakulása egészen megdöbbentő és hosszú trendekben jelentkezett. Ami a közép-európai országokat illeti, Mityeva is számos ányoldalra mutatott rá, nemcsak az életszínvonal csökkenésével, de a szociális igazságosság érvényesülésével, a privatizációkkal kapcsolatban is. A közép-európai kialakuló „valóság” mégis távol esik a nyugat-európai szociáldemokrata modelltől – amit általában annyira kívánatosnak ítél a konferencia többsége.

Közép-Európa vonatkozásában hangzott el Jemnitz János előadása is, aki magyar talajon elemezte az állam, a politika, a munkásmozgalmak és a szakszervezetek kölcsönös kapcsolatát a múltban és az 1990-es évek valóságában.

Több előadás érinti a nyugat-európai helyzetet. E vonatkozásban angol és francia, illetőleg német tanulmányokat említhetnék, ám a kötet – érthetően – talán fele részben olyan orosz tanulmányokat közöl, amelyek kifejezetten az olyanymint dinamikus változó és rendkívül ellentmondásos orosz problémákat tárgyalják. Egy orosz parlamenti képviselő tájékoztatást ad arról, hogy többfajta szociáldemokrata párt is működik párhuzamosan Oroszországban, ezek közül többnek képvisellete van a Dumában is. A szerző is kívánatosnak látná a nagyobb összefogást, az ütőképesebb szociáldemokrata párt kialakítását. Ebben a vonatkozásban lát üdvös jelenségeket is, de érzékelteti az akadályokat is.

Egy másik történész a szakszervezetek működését elemzi, s azt taglalja, hogy a „régii” szakszervezetek mellett miként alakultak ki az új, „autonóm” és „szabad” szakszervezetek, többek között a bányászok körében. A szerző ezekben a szakszervezetekben látja az előrelépést. (A recenzenst erről nem teljesen győzte meg, s számos kérdést lát a tézisével kapcsolatban, amit a szerző nem old fel; e téma elemzésébe és hosszabb taglalásába azonban nem bocsátkozhatok.)

Orosz talajon a magyar kiadványokból is ismert Robert Jevzerov egy másik fontos témát elemmez, a Független Államok Közössége tagjai között hogyan alakul az együttműködés, és melyek ennek a távlatai.

Amikor Oroszország és a szociáldemokrata modell kérdéseit feszegették a különböző orosz szerzők (mind az elmélet szintjén, mind a mindennapi valóságban), akkor persze nem kerülhették meg a kérdést,

hogy a nyugat- és észak-európai modell mennyiben plántálható át Oroszország viszonyai közé. (Ha úgy tetszik, a régi klasszikus kérdés, amivel egykor az úttörőknek – Plehanovnak, Akszelrodnak és Vera Zaszulicsnak – és még sokaknak szembe kellett nézniük.) A válasz most, több mint egy évszázaddal később is nagyon hasonlatos: egyfelől a nyugati modellnek igen nagy az eszmei értéke, feltétlenül tanulmányozandó, és törekedni kell az átvételére. Másfelől azonban ezután a vélemények eltérőek: egyesek optimisták a könnyebb, rövidebb időn belüli átvételt illetően – mások viszont nem. S a kételkedők szintén több okkal magyarázzák, hogy miért kell ehhez több idő.

Végeredményben a kötet egésze, s szinte valamennyi írás egyenként is elgondolkodtató és reális problémákkal foglalkozik.

Jemnitz János

E számunk szerzői

Gunst Péter, a történettudomány doktora, egyetemi tanár, Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen

Jemnitz János, a történettudomány doktora, tudományos tanácsadó, MTA Történettudományi Intézete

Kamuntavičius, Rūstis, történész, Kaunas

Kovács Zsuzsa, főiskolai adjunktus, Bessenyei György Tanárképző Főiskola, Nyíregyháza

Mayer János, PhD-hallgató, Janus Pannonius Tudományegyetem, Pécs

Niederhauser Emil, az MTA rendes tagja, tudományos tanácsadó, MTA Történettudományi Intézete

Soksevits Dénes, egyetemi adjunktus, Janus Pannonius Tudományegyetem, Pécs

Szommer Gábor, középiskolai tanár, Pécs

Timár Attila, PhD-hallgató, Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen

Vadász Sándor, a történettudomány doktora, egyetemi tanár, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest

